

प्रकरण तिसरे

कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालय

प्रकरण तिसरे

कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालय

प्रस्तावना :

कोल्हापूर हे पश्चिम महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक, शैक्षणिक, व्यापारी व औद्योगिकदृष्ट्या महत्त्वाचे शहर आहे. दोन हजार वर्षांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेल्या या शहराची ब्रह्मपुरी ही आद्य वसाहत मानली जाते इ.स. १९४५-४६ मध्ये पुण्यातील 'डेक्कन कॉलेज रिसर्च इन्स्टिट्यूट' या संस्थेच्यामार्फत ब्रह्मपुरी येथे उत्खनन करण्यात आले.^१ या उत्खननामध्ये अनेक दुर्मिळ पुरातत्वीय अवशेष प्राप्त झाले. उपलब्ध पुरातत्वीय अवशेषांचे जतन व संवर्धन करून कोल्हापूरचा प्राचीन वारसा जिवित ठेवावा या उद्देशाने इ.स. १९४६ मध्ये कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना करण्यात आली.^२ प्रस्तुत प्रकरणामध्ये कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयात प्रदर्शित केलेल्या पुरातत्वीय वस्तू, दगडी शिल्पाकृती, पंचधातूच्या शिल्पाकृती, संकीर्ण कलाकृती व चित्रकलाकृती यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना व विकास : इ.स. १९४५-४६ मध्ये ब्रह्मपुरी येथे करण्यात आलेल्या उत्खननामध्ये रोमन, (इ.स.पू. ७५३- इ.स. ४७६) सातवाहन, (इ.स.पू. २००- इ.स. २००), शिलाहार (इ.स.पू. ९७५-१२१०) व बहामनी (१३४७-१५५९) काळातील मातीची भांडी, खापरे, पंचधातूच्या वस्तू, दगडाच्या वस्तू, मातीच्या वस्तू, बांगड्याचे तुकडे, मणी, धातूच्या वस्तू व नाणी इ. अनेकविध वस्तू प्राप्त झाल्या. ब्रह्मपुरीमध्ये मिळालेल्या ऐतिहासिक व सांस्कृतिक अवशेषांचे जतन व संवर्धन व्हावे व त्याद्वारे कोल्हापूरचा वारसा जिवंत राहावा या उद्देशाने कोल्हापूर संस्थानच्या पुरातत्व खात्यामार्फत संग्रहालय स्थापन करण्याचे प्रयत्न चालू होते. संग्रहालयासाठी स्वतंत्र इमारतीची आवश्यकता होती. तथापि, स्वतंत्र इमारतीची सोय न झाल्याने हे संग्रहालय शुक्रवार पेठेतील जैन स्वामी मठात सुरु करण्यात आले. रावबाहदूर

के.एम्. दीक्षित (भारतीय वस्तुसंग्रहालय संघटनेचे तत्कालिन अध्यक्ष) यांच्या हस्ते ३० जानेवारी, १९४६ रोजी याचे उद्घाटन झाले.^३ हे संग्रहालय स्थापन झाले त्यावेळी कोल्हापूर संस्थानच्या पुरातत्व खात्याचे प्रा. के.जी. कुंदनगार व श्री. बी.जी. प्रधान हे कामकाज पाहत होते.^४

कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालय स्थापन झाल्यानंतर कोल्हापूर संस्थानच्या पुरातत्व खात्याने कोल्हापूर व परिसरातील पूर्वीपासून संकलित केलेल्या दगडी शिल्पाकृती संग्रहालयास दिल्या. त्यामुळे संग्रहालयास जागेची गरज निर्माण झाली. परिणामी हे संग्रहालय राजारामपुरीतील 'संकपाल बिल्डिंग'मध्ये हलवण्यात आले.^५ मात्र नंतरच्या काळातदेखील संग्रहालयाकडे वस्तूंचा ओघ सुरुच राहिल्याने अनेक नविन वस्तूंची भर पडत गेली. त्यामुळे या वस्तूंची पद्धतशीर व स्वतंत्रपणे मांडणी करण्याची आवश्यकता होती व संग्रहालयास स्वतःची व स्वतंत्र इमारतीची गरज असल्याने हे संग्रहालय इ.स. १९४९ मध्ये कोल्हापूर नगर मंदिर (टॉऊन हॉल) या ठिकाणी कायम स्वरूपी स्नानांतरीत करण्यात आले.^६ आजतागायत हे संग्रहालय याच ठिकाणी असून 'टॉऊन हॉल म्युझियम' म्हणून ओळखले जाते. भारताला स्वातंत्र्य (१९४७) मिळाल्यानंतर भारतातील संस्थानांचे विलिनीकरण झाले, यामध्ये कोल्हापूर संस्थानाचा देखील समावेश होता. त्यामुळे संस्थानाचे पुरातत्व खाते बंद झाल्याने हे संग्रहालय मुंबई सरकारच्या (Bombay Govt.) पुराभिलेखागार विभागाच्या अधिकाराखाली गेले.^७

इ.स. १९५० ते १९५३ या काळात संग्रहालयासाठी दगडी शिल्पाकृती, वीरगल, भारतातील वेगवेगळ्या संस्थानांची नाणी, सरकारी संस्थात तयार झालेल्या औद्योगिक वस्तू इ, वस्तू संपादीत करण्यात आल्या. कारण संग्रहालय स्थापनेपासून ते १९५३ पर्यंत संग्रहालयात पुरातत्वीय वस्तूंचा एकच विभाग होता. १९५३ मध्ये कोल्हापूरमधील स्थानिक चित्रकारांच्या सहकार्याने एक चित्रकलाकृती विभाग सुरु करण्यात आला. मुंबईमधील पुराभिलेख व ऐतिहासिक स्मारके या विभागाच्या संचालकांनी केलेल्या सुचनेवरून सावंतवाडी व कागल येथून शस्त्रास्त्रे जमा करून त्याचा एक स्वतंत्र विभाग

स्थापन केला. नंतरच्या काळात सावंतवाडीहून भांडी, जूनी वस्त्रे, चंदनी व हस्तीदंती वस्तू व कोरीवकाम, भरतकाम, जरीकाम केलेल्या वस्तू मिळवून त्यांचाही एक संकीर्ण विभाग सुरु केला व फेब्रुवारी, १९६८ मध्ये चित्रकलाकृती विभागाचे आधुनिकीकरण करण्यात आले.^६ इ.स. १९७२ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने पुराभिलेखागार विभागाची पुनर्रचना करून पुरातत्व व संग्रहालये हा नविन विभाग स्वतंत्र संचालकांच्या अधिकाराखाली कार्यरत केल्याने सध्या हे संग्रहालय त्यांच्या अधिकाराखाली कार्यरत आहे.^९

सध्या कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयात सात स्वतंत्र विभाग (दालन) आहेत. यामध्ये,

- १) पुरातत्व विभाग
- २) दगडी शिल्पाकृती विभाग
- ३) शस्त्रात्र विभाग
- ४) व्यक्तिचित्र विभाग
- ५) संकीर्ण चित्रकलाकृती विभाग
- ६) ब्रॉन्झ (पंचरसी धातू) विभाग
- ७) संकीर्ण कलाकृती विभाग इत्यादी विभागाचा समावेश आहे. यातील प्रत्येक विभागाची अशी मांडणी केलेली आहे.^{१०}

कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयाची वास्तू :

कोल्हापूर शहराच्या मध्यवर्ती भागात असलेली ही सुंदर वास्तू इ.स. १८७२ ते १८७६ या काळात बांधण्यात आली. त्यासाठी ८०,०००/- रुपये खर्च आला. या वास्तूची रचना मेजरमंट "Royal Engineer Architect Govt. of Bombay Presideney" या ब्रिटिश वास्तुरचनाकाराने केलेली आहे.^{११} टॉऊन हॉलची रचना 'गॉथिक'^{१२} शैलीतील असून त्या काळातील सुंदर वास्तू म्हणून ओळखली जाते. या वास्तूच्या बांधकामासाठी या वास्तूची त्या काळात अतिशय सुंदर वास्तूत गणना होत होती. कारण त्याअगोदर अशा प्रकारची 'गॉथिक' शैलीतील वास्तू कोल्हापूर व

आसपासच्या परिसरात नव्हती. या वास्तूच्या बांधकामासाठी सुरत, पुणे, मुंबई, रत्नागिरी या ठिकाणाहून गुजराथी, कच्छी, कोकणी इ. नक्षी व सुरेख काम करणारे सुतार, मेस्त्री, नमुने तयार करणारे, पोर बंदरच्या दगडाचे नक्षी काम करणारे कारागीर व कसबी लोक आणले होते. हे बांधकाम रा.रा. सामंत व रामचंद्र बळवंत तांबे (तत्कालिन सार्वजनिक बांधकाम खात्याचे अधिकारी) यांच्या देखरेखीखाली झाले. या बांधकामाबरोबर टॉऊन हॉल परिसरात उद्यान असावे अशी अॅडरसन (Resident of Kolhapur) यांनी कल्पना मांडली व त्यांनी स्वतः लक्ष देवून ते उद्यान तयार केले.^{१३}

टॉऊन हॉल या गॉथिक शैलीतील वास्तूचे वैशिष्ट्य म्हणजे दोन उंच निमुळते मनोरे, अतिशय निमुळते छप्पर (टोकाकृती) व आडव्या अर्धगोलाकार कमानीवर वास्तूकाराने जास्त भर दिलेला दिसतो. याच्या दर्शनी भागी आकर्षक द्वार व त्यावर गच्छी असून ती सभागृह आणि सज्जा यांना जोडलेली आहे. सभागृहाच्या या सज्जात सध्या शस्त्रास्त्र विभाग आहे. द्वाराला लागून दोन उंच मनोरे दोन्ही बाजूस आहेत. मुख्य प्रवेशद्वाराला निमगोल कमानीयुक्त प्रवेशद्वारे आहेत, या निमगोल कमानीनी (स्क्रिच अर्च) दोन स्तंभातील अंतर साधलेले आहे. इमारतीच्या आतील भागासाठी चुन्याचा गिलावा केलेला आहे व छतरचनेसाठी लोखंडी खांब व लाकडाचा वापर केलेला असून कमानीच्या वरील भागात जाळीकाम केलेले आहे. इमारतीच्या बाह्य बाजूस काळ्या पाषाणाचा, लाल कुरदाचा व काही ठिकाणी संगमरवरी दगडाचा वापर केलेला आहे. या वास्तूच्या समोर पाण्याचा कारंजा आहे व त्याच्या समोर छ. शिवाजी महाराजांची अर्धकृती शिल्पाकृती आहे. याचे उद्घाटन कर्नल सी.बी. ब्रेन (Resident of Koolhapur) यांच्या हस्ते १९२७ मध्ये झाले.^{१४}

ब्रह्मपुरी उत्खननातील पुरातत्वीय वस्तू : ब्रह्मपुरी उत्खननात प्राप्त झालेल्या अनेक पुरातत्वीय वस्तू कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयात प्रदर्शित केलेल्या आहेत. या वस्तूंना कोल्हापूरचे प्राचीनत्व सिद्ध करण्याच्या दृष्टिकोणातून महत्त्व आहे. या वस्तूंचे स्थूल मानाने

तीन विभाग पाडले जातात. सातवाहन कालीन वस्तू, उत्तर सातवाहन कालीन वस्तू व शिलाहार, बहामनी कालीन वस्तू.

सातवाहन काळातील वस्तू : ब्रह्मपुरी उत्खननातील थर क्र. ९ व १०वा सातवाहन काळातील मानला जातो. यामध्ये चकचकीत काळी खापरे, तांबडी पातळ चकचकीत खापरे, पांढऱ्या शाडूची खापरे, तोटीची भांडी, भांड्याची झाकणे व निरनिराळ्या आकारांचे भांड्यांचे गळे, मणी, बांगड्या व गोलाकार वस्त्याचे अवशेष मिळालेले होते.^{१५} यातील काही वस्तू प्रस्तुत संग्रहालयात प्रदर्शित केलेल्या आहेत. प्रदर्शित खापराचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांचा पातळपणा व चकचकीतपणा. बऱ्याचशा खापरावरील चकचकीतपणा पूर्णत्वाला पोहचल्याचे दिसते. काळी आणि तांबडी खापरे महाराष्ट्रातच नव्हे तर भारतात इतरत्रही अनेक ठिकाणी सापडलेली आहेत. याचे पोत ताम्रपाषाणयुगीन काळ्या आणि तांबड्या खापरापेक्षा वेगळे असून ही खापरे जाड आहेत व त्यांच्या बनावटीत वापरलेल्या चिखल अत्यंत अशुद्ध आहे.^{१६} महाराष्ट्रात या काळात प्रचलित काळ्या व तांबड्या मातीच्या भांड्याचे प्रमुख चार वर्ग पडतात.

- १) काळ्या आणि तांबड्या मृदभांड्यांचा.
- २) जाड्या भरड्या तांबड्या मृदभांड्यांचा.
- ३) उत्तरेकडील काळ्या निळ्या झिलईच्या मृदभांड्यांचा.
- ४) उत्कृष्ट तांबड्या झिलईच्या (रोमन) व रोमन मद्य कुंभाची भांडी असे चार प्रमुख प्रकार वर्ग पडतात.^{१७}

चौथ्या प्रकारातील चकचकीत तांबड्या मातीचे तोटीचे भांडे या संग्रहात प्रदर्शित केलेले आहे. अशा प्रकारची तोटीची भांडी बहुतेक रोमहून इकडे आली असावीत असे पुरातत्ववेत्त्याचे मत आहे. याचा उपयोग मदिरापात्र म्हणून केला जात असावा. याशिवाय नेहमीच्या वापरात असलेली घरातील मातीची भांडी प्रदर्शित केलेली आहेत. उदा. वाट्या, ताट, लोटे इ. काही विशेष प्रसंगी वापरण्याकरीता रोमन पात्राचा वापर केला जात असावा.

यावरून असे सिद्ध होते की, ही भांडी रोमनहून भारतात आलेली आहेत.^{१८} कारण या काळात भारत व रोमन यांच्यात व्यापारी संबंध प्रस्तापित झालेले होते.^{१९}

कोल्हापूर व रोमन यांच्यामधील प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष व्यापारी संबंధाला पुरावा देणारी वस्तू म्हणजे पंचधातूची पोसायडन किंवा पॉसिडॉनची शिल्पाकृती. 'पोसायडन' म्हणजे समुद्रदेवता.^{२०} समुद्रदेवतेची ही शिल्पाकृती म्हणजे ग्रीक-रोमन कलेचा उत्कृष्ट नमुना आहे. प्रस्तुत संग्रहात असणारी पोसायडनची शिल्पाकृती व 'ब्रिटिश म्युझियम' मध्ये असलेली नेपच्यूनची शिल्पाकृती यात विलक्षण साम्य आहे. त्यामुळे पोसायडनच्या या शिल्पाकृतीचे मूळ स्फूर्तीस्थान काय असावे याविषयी सदाशिव गोरक्षकर (प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियमचे संचालक) यांनी एक तर्क केला आहे. तो असा, "पोसायडनच्या या मूर्तीचे मूळ स्फूर्तीस्थान अलेक्झांडरच्या काळातील लायसिपसने निर्माण केलेली सुप्रसिद्ध मूर्ती हीच आहे. अलेक्झांडरच्या नावाच्या उलट बाजूवरही पोसायडनचे चित्र आहे. सध्या संग्रहालयात जी शिल्पाकृती आहे तिच्या हातातील त्रिशूल गायब झालेला आहे. परंतु पोसायडनच्या चेहऱ्यावरील भाव इतर कित्येक मूर्तीहून अधिक वास्तव सफाईदार आहे. मूर्तीच्या आकारावरून व आविर्भावावरून ती 'टेलिनिस्टिक' काळातील मूर्ती इतकी जोमदार व पैलवानी वाटत नाही व म्हणूनच ती जरा अलिकडची असावी. अलेक्झांडरचा मृतदेह पहिल्या टॉलेमीने अलेक्झांड्रियाला एका सोन्याच्या शवपेटीत ठेवला होता. या ग्रीक वसाहतीशेजारीच 'सोकोमा' बेटावर (सुखरदीप) बरेच भारतीय राहात असत. त्यांच्यापैकी कोणत्यातरी व्यापाऱ्याने ग्रीक पुराणातील देवतेची ही मूर्ती कोल्हापूरला आणली असावी."^{२१}

पोसायडनची ही शिल्पाकृती कोल्हापूरात कशी आली असावी याविषयी गोरक्षकर यांनी सांगितलेल्या व्यापारी संबंधाचा आधार घेऊन आणखी एक तर्क काढता येतो की, ग्रीक पुराण कथामध्ये पोसायडन ही समुद्र देवता व समुद्राचा स्वामी आहे. ती अक्राळ-विक्राळ व विद्धवंसक असून समुद्रात वादळ आणून समुद्र खवळू शकते असा लोकांच्या मध्ये समज असल्या कारणाने त्यांच्या मनात पोसायडन विषयी भिती होती, त्यामुळे ते

त्याची पूजा करत असत.^{२२} नंतरच्या काळात पूजा करण्याची पद्धत चालू राहिली असावी व ज्यावेळी भारत व रोमन यांच्यात ज्यावेळी व्यापारी संबंध प्रस्थापित झाले होते त्या काळात व्यापार मुख्यत्वे करून समुद्रमार्गे चालत होता. अनेक दिवसांचा समुद्री प्रवास व वरील कथांचा प्रभाव असावा व पोसायडन आपल्यावर देखील अशा प्रकारचे संकट आणू शकतो. या भिती पोटी ते त्याची पूजा करत असावेत अथवा त्याची प्रतिमा जवळ बाळगत असावेत जेणेकरून तो त्यांच्यावर प्रकोप आणणार नाही. त्यामुळे हा तर्क निघू शकतो की एखाद्या व्यापाऱ्याकडून ती कोल्हापुरात आली.

याशिवाय सातवाहन काळातील तीन मुख असलेले भांडे, उंच गळा असलेले तोटीचे भांडे, लहान पेला, दोन लहान बशा, दोन करंडे, लहान व मोठे गोलाकार आरसे, दिवे, दौती खेळातील गाडी इत्यादी वस्तू प्रदर्शित करण्यात आलेल्या आहेत. या उत्कृष्ट कलाकुसरीच्या असून रोमन घाटाच्या असल्यामुळे त्यांना एक वेगळेच महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. निरनिराळ्या आकाराची ही भांडी, त्यांचा आकार व कलाकुसरीच्या कामासाठी उल्लेखनीय आहेत.^{२३} मोठ्या भांड्यांच्या काठावर असलेल्या सिंहाच्या आकृत्यामधील बारीक काम वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. तसेच भांड्यांच्या सुट्ट्या मुठीवरील व्यक्तीच्या आकृत्यामधील शरीरसौष्ठव व प्रमाणबद्धता प्रशंसनीय आहे. तोटीच्या भांड्याचा उपयोग पाणी शिंपडण्यासाठी, वाढण्यासाठी किंवा मदिरापात्र म्हणून केला जात असावा.^{२४} मोठ्या करंडकावर हत्ती, घोडे व पंख असलेल्या आकृत्या कोरलेल्या आढळतात. यामधील आरसे हे दिसण्यास गुळगुळीत व चकचकीत आहेत. यामध्ये एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे की, रोमन व कोल्हापूर यांच्यामधील प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष व्यापारामुळे तत्कालिन सांस्कृतिक जीवनात कांही प्रमाणात बदल झालेला होता व रोमन बनावटीच्या वस्तूंचा तत्कालिन उच्च वर्गीयांच्या जीवनामध्ये प्रवेश झालेला असावा. रोमनांच्या या वस्तुमुळे कोल्हापूर (ब्रह्मपुरी) हे सातवाहन काळात व्यापारी ठिकाण असावे याला दुजोरा मिळतो. कारण भारत आणि रोमन यांच्यातील प्रत्यक्ष व्यापाराची ठिकाणे कोकण

किनारपट्टीवरील असली तरी कोकण व देश यांना जोडणारे ठिकाण म्हणून ब्रह्मपुरीला (कोल्हापूर) महत्त्व असावे.

ब्रह्मपुरी येथील उत्खननात सातवाहन काळातील थरामध्ये उत्कृष्ट भारतीय बनावटीच्या पंचधातूच्या वस्तुदेखील मिळालेल्या होत्या. प्रस्तुत संग्रहात त्या प्रदर्शित करण्यात आलेल्या आहेत. उदा. लहान मुलांच्या खेळण्यातील दोन रथ, सिंहाची लहान शिल्पाकृती, हत्तीस्वाराची शिल्पाकृती व इतर काही लहान मुलांच्या खेळण्यातील वस्तूंचा समावेश आहे. यामधील वैशिष्ट्यपूर्ण व जागतिक दुर्मिळ वस्तुत नोंद असलेली हत्तीस्वाराची शिल्पाकृती भारतीय बनावटीच्या धातू कामाचा उत्कृष्ट नमुना आहे.^{२५} कारण महाराष्ट्रामध्ये सातवाहन काळातील पंच धातूच्या (ब्रॉन्झ) वस्तू फारशा मिळत नाहीत. मात्र सातवाहन काळात पंच धातू कलेच्या बनावटीमध्ये व पद्धतीमध्ये त्याकाळात प्रगती झालेली होती हे यावरून सिद्ध होते.^{२६}

प्रस्तुत संग्रहातील हत्तीस्वाराच्या शिल्पाकृतीमधील हत्ती खाली बसलेला असून त्याच्या पाठीवर चार व्यक्ती बसलेल्या आहेत. सर्वात पुढे माहूत आहे (कारण त्यांच्या हातात अंकुश दाखविलेला आहे.) त्याच्यामागे पण थोड्या अंतरावर राजा व त्याला बिलगुणच राज स्त्री बसलेली आहे आणि हत्तीच्या पाठीच्या अगदी उतारावर एक सेवक आहे. गंडस्थळ, सोंड व पुढचे पाय बरोबर घडवलेले आहेत. वर बसलेल्या व्यक्तीत राजस्त्री व पुरुष यांची घडण खास सातवाहन समजता येईल. त्यांच्या वस्त्राचे रेखाटन विशेषतः कोपरापर्यंत भरलेली भक्कम कंकणे आहेत. हत्तीच्या अविर्भावावरून तो नुकताच जमिनीवर उतरतोय (बसतोय) किंवा उठण्याच्या तयारीत आहे असे वाटते.^{२७} मात्र ही शिल्पाकृती काय उद्देशाने बनविली असावी याविषयी सदाशिव गोरक्षकर म्हणतात, “इ.स. १८७७ मध्ये कोल्हापूर जवळील उत्खननात धातूच्या वस्तूचा एक मोठा साठा सापडला, त्यातील बहुतांश बौद्ध होत्या आणि त्यांच्यात एक स्तूप व तोरणही सापडले. हत्तीवर स्वार असलेली ही व्यक्ती म्हणजे स्तूप पूजेला आलेल्या राजवंशातील मंडळीची ही प्रतिकृती असावी. त्याबरोबर या स्वारांचे बौद्ध स्वरूप व त्यांच्या आसपास सापडलेल्या इतर

वस्तुवरूनही तर्क काढता येतो. उदा. चार दिशांना चार मुखे असलेली अंगठी, हिच्या एका पृष्ठभागावर स्फिक्सचे चित्र आहे. भारहूत आणि अमरावती येथे सापडलेल्या बौद्ध स्तूपावर अशीच मुखे सापडतात.^{२८}

या धातू शिल्पावरून आपणास तत्कालिन पोषाख किंवा पेहराव कशा प्रकारचा होता हे समजण्यास किंवा आकलन होण्यास मदत होते. स्त्रियांनी कोपरापर्यंत बांगड्या घातलेल्या आहेत. पायात स्त्री-पुरुष दोघे जड वाळे घालत व जाड अनेक पदरी पट्टा वापरत या शिल्पातील स्त्रीचे वस्त्र निःश्या करून नेसलेले दिसते बहुधा ते लुगडे असावे कारण आजही ग्रामीण भागातील स्त्रिया लुगडे निःश्या करून नेसतात. कानात बर्तुळाकृती कर्णकुंडले घातलेली आहेत. या शिल्पाकृतीमधील पुरुष सशक्त व सुखवस्तू वाटतो. गोरक्षकर यांनी म्हटल्याप्रमाणे तो राजवंशातील असावा. त्याने कर्णकुंडले घातलेले असून अर्धवस्त्र पायघोळ निःश्या करून नसेलेले आहे. बहुधा हे धोतरासारखे वस्त्र असावे कारण आजही भारतात अनेक पुरुष धोतर निःश्या करून नेसतात. माहुताचा पेहराव युद्धातील सैन्याप्रमाणे आहे. डोक्यावर शिरस्त्राण व हातात अंकुश आहे. सर्वात शेवटी बसलेला जो सेवक आहे तो साधारण आहे. कोणतेही अलंकार अंगावर दिसत नाहीत. मात्र हत्तीच्या अंगावरील अलंकार व पाठीवरील झूल स्पष्टपणे दर्शविलेली आहे.

या शिल्पातील व्यक्तीचे कपडे आणि अर्विभावरून याचा काल आजमावता येतो. तेर येथील मातीच्या रोमन बनावटीच्या मूर्तीमध्ये आढळणारी जी केशरचना आहे तशाच प्रकारची केशरचना या शिल्पातील स्त्रीची आहे तिने पाठीवर केस मोकळे सोडलेले आहेत. त्यामुळे या दोन मूर्तीत विलक्षण साम्य आढळते. ह्यावरून ह्या मूर्तीचा काळ इ.स.चे पहिले शतक असावे.^{२९}

प्रस्तुत संग्रहातील मानवी आकृत्या, मऊ दगडाच्या पेन्सिल्स, नाण्याचे ठसे, पक्षाच्या प्रतिमा, शाडूपासून बनवलेली मानवी मस्तके, मातृदेवता, अर्चनाकुंड व दगडी शिवालिंगे, इ. वस्तू ब्रह्मपुरी येथे सातवाहन थरामध्ये मिळालेल्या आहेत. यावरून तत्कालिक धार्मिक स्थितीवर प्रकाश टाकण्यास मदत होते. मौर्य सातवाहन काळामध्ये

महाराष्ट्रात बौद्ध धर्माचा प्रसार झालेला होता त्याचा प्रभाव कोल्हापूरवर देखील होता हे प्रा. कुंदनगार यांना मिळालेल्या करंडकावरून दिसून येते. मात्र तत्कालिन समाजात बौद्ध धर्माबरोबर इतर धार्मिक श्रद्धांचादेखील प्रभाव होता. हे सातवाहन काळातील मातृदेवतांच्या प्रतिमावरून दिसून येते. ब्रह्मपुरी, नेवासे, तेर, कौंडिन्यपूर इ. ठिकाणच्या उत्खननात विविध तऱ्हेच्या मातृदेवतांच्या मातीच्या मूर्ती सापडलेल्या आहेत. तेर, ब्रह्मपुरी, नेवासे येथील मूर्ती एक सारख्या आहेत.^{३०} या बैठ्या स्वरूपात असून त्यांचे स्त्रीदर्शक अवयव ठळकपणे दाखविले आहेत. अशा तऱ्हेच्या मातृदेवतांच्या पूजा तत्कालीन समाजात मोठ्या प्रमाणात होत असावी.^{३१} प्रस्तुत संग्रहात असलेली मातृदेवतेची प्रतिमा साडेचार इंच उंचीची बसलेल्या स्वरूपात आहे. सदर प्रतिमेतील स्त्री अगदी वेगळ्या ढंगात बसलेली असून केशभूषेमध्ये कमालीचे नाविन्य आहे. गळ्यात दोन हार व खांद्यावर शालवजा वस्त्र पांघरलेले आहे असे दर्शविले आहे.^{३२} मातृका मूर्तीची उपासना शक्तिदेवता म्हणून फार प्राचीन काळापासून जगातील सर्व सांस्कृतिक समाजातून प्रचलित होती. इजिप्तमध्ये मातृकादेवीची पूजा 'बोबो' या देवतेच्या स्वरूपात केली जाई. डॉ. ह.धी. सांकलिया यांनी मातृका मूर्तीचा चिकित्सक अभ्यास केलेला आहे. त्यांच्या मते, "मानवाने स्त्रीचे महत्त्व व स्वरूप कांही हजारो वर्षापूर्वी जाणले होते. त्यामुळे स्त्रीच्या अशा स्वरूपातील आकृत्या, हाडे, हस्तिदंत, मऊ दगड, माती आदि भिन्न माध्यमात कोरलेल्या युरोपमधील पुरातत्वीय संशोधनात आढळल्या आहेत. अशा प्रकारच्या या मूर्तीचा प्रसार युरोपमधून सायप्रस, क्रीट, तुर्कस्थान, इराण, इराक, अफगाणिस्तान आणि नंतर भारत या क्रमाने झालेला दिसून येतो. त्यामुळे भारतीय मूर्तींवर रोम व ईजिप्त संस्कृतीचा प्रभाव जाणवतो."^{३३} मात्र स्टेला कॅमरिश या अमेरिकन विदुषीने मातृकामूर्तीचा संबंध ऋग्वेदातील अदिती देवतेशी जोडला आहे. मानवाने प्रथम देवत्व कल्पले ते स्त्री रूपात, सर्जनाची गहनगुढ शक्ती धारण करणाऱ्या देवीरूपात म्हणून तिला आद्यशक्ती (आदिशक्ती) म्हणतात, ही विश्व सर्जनांची देवता म्हणून साऱ्या भारतात प्रसिद्ध आहे.^{३४}

वरील विवेचनावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते, मातृदेवतेची उपासना फार प्राचीन कालापासून रुढ होती. प्रजोत्पादनाचे प्रतिक म्हणून तत्कालीन समाजात या स्त्री प्रतिमाची पूजा होत होती. त्याचप्रमाणे कोल्हापूरात ब्रह्मपुरी येथे देखील अशा प्रकारची उपासना होत असावी. कारण लौकिक अर्थाने महालक्ष्मीस अंबाबाई म्हणतात, 'अंबा' म्हणजे 'माता' महानुभाव ग्रंथातून कोल्हापूरचा 'मातापूरा' असा उल्लेख आहे.^{३५} ज्याप्रमाणे मातृदेवतांची पूजा होत होती त्याचप्रमाणे तत्कालीन समाजात लिंगपूजा देखील होत असावी असे दिसते. कारण ब्रह्मपुरी येथील सातवाहन थरामध्ये दगडी शिवलिंग सापडलेले आहे. याशिवाय लहान आकाराची अर्चना कुंड देखील मिळालेले आहे.^{३६}

प्रस्तुत संग्रहात ब्रह्मपुरी येथे सातवाहन काळातील घरांचे अवशेष सापडले. त्यांची छायाचित्रे संग्रहात प्रदर्शित केलेली आहेत. यावरून सातवाहन काळात घरे कशाप्रकारची होती याची कल्पना येण्यास मदत होते. डॉ. सांकलिया यांनी दिलेल्या माहितीप्रमाणे, ही घरे सदृढ पायावर बांधली जात. गोटे व मातीचा चिखल यांचे एकावर एक थर घालून घराचा पाया तयार केला जात असे. त्यावर भाजलेल्या विटांच्या भिंती उभारल्या जात. सातवाहन काळात या विटांचा आकार २१ इंच लांब व ११ इंच रुंद व ३ इंच जाड होता. पुढे तो १५ x ७ इंच असा झाला. भिंती उभारताना विटांचे जोड एकावर एक येऊ नयेत याची काळजी घेतली जाई. सामान्यतः मध्यम वर्गीयांची घरे चार खोल्यांची असत. त्यांचा आकार सामान्यतः १२ फूट x १५ फूट किंवा १२ फूट x १३ फूट असा होता. त्यापैकी एका खोलीचा उपयोग स्वयंपाकाकरीता केला जाई. उत्खनन केलेल्या एका खोलीत हल्लीच्या प्रमाणे तीन दगड शेणमातीने जोडून तयार केलेल्या दोन चुली होत्या. त्यातील राख खोलीभर पसरु नये म्हणून त्यांच्यापुढे काही अंतरावर कट्टा घातलेला होता. खोलीच्या कोपऱ्यात जमिनीत बसविलेल्या पाण्याचा वा धान्याचा मोठा रांजण होता. स्वयंपाक घराची जमीन विटानी बनविलेली होती. वरचे छप्पर सध्याच्या मंगलोरी कौलासारखे पन्हाळ्यांच्या कौलांनी वाशावर पक्की बसविली होती हे लक्षणीय विशेष होय.^{३७}

उत्तर सातवाहन काळातील वस्तू : ब्रह्मपुरी येथील थर क्र. पाच व सहा हा उत्तर सातवाहन कालीन आहेत. याचा काळ साधारण इ.स.चौथे शतक ते नववे शतक मानला जातो. या उत्तर सातवाहन कालीन थरामध्ये मातीची भांडी, खापरे, मणी, बांगड्या, निरनिराळ्या आकाराचे पेले, उंच गळ्याचे डेरे, कडी असलेली भांडी अशा अनेकविध प्रकारच्या वस्तू मिळाल्या.^{३८} त्यातील कांही वस्तु प्रस्तुत संग्रहात प्रदर्शित करण्यात आलेली आहेत.

उत्तर सातवाहन काळातील जी खापरे प्रदर्शित केलेली आहेत ती वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. यांच्या आकारात व रचनेत विविधता आहे व त्याच्यावर फणसाच्या साली सारखे कोरीव काम केलेले आहे. हे कोरीव काम बहुधा भांडी ओली असताना करत असावेत व नंतर भाजून त्यात परिपक्वता आणत. त्यामुळे त्याचा रंग तांबडा आहे.^{३९}

शिलाहार-बहामनी काळातील वस्तू : थर क्रमांक ३ ते ७ हा शिलाहार व बहामनी काळातील आहे. यामध्ये देखील विविध प्रकारची भांडी, खापरे, शेतीची व दैनंदिन जीवनातील औजारे, नाणी, बांगड्या सापडलेल्या आहेत.^{४०} त्यातील कांही वस्तु प्रस्तुत संग्रहात प्रदर्शित केलेल्या आहेत. शिलाहार व बहामनी काळातील खापराविषयी डॉ. सांकलिया म्हणतात, ही खापरे इ.स. १००० ते १५०० या काळातील असून ती कुंभारी चाकाच्या साह्याने बनवलेली आहेत व भांड्यासाठी वापरलेल्या चिखलात अभ्रकाचे बारीक कण मिसळलेले आहेत. या प्रकारातील बहुतेक भांडी काळ्या व करड्या रंगाची आहेत.^{४१} सातवाहन व उत्तर सातवाहन काळातील खापरात दिसून येणारा नाजूकपणा, पातळपणा, अल्हाददायक रंग, कल्पक कोरीव काम इत्यादी वैशिष्ट्य बहामनी काळातील खापरात दिसत नाही. यामध्ये एक गोष्ट महत्त्वाची वाटते की, सातवाहन काळातील मातीची भांडी चाकावर करत नसूनसुद्धा त्यामध्ये उत्कृष्टता होती. मात्र ती शिलाहार किंवा बहामनी काळातील चाकाच्या भांड्यावर चकाकी व उत्कृष्टता दिसत नाही.^{४२}

शिलाहार काळात शेती तंत्रात विकास झालेला दिसतो. कारण या काळातील लोखंडी कुळवाची फास (फाळ), लोखंडी खुरपे, व कोयता इ. लोखंडाच्या वस्तू

मिळालेल्या आहेत. याशिवाय बाणाची टोके मिळालेली आहेत. ही बाणाची टोके बहामनी थरातील क्र. ३ व ४ मध्ये मिळालेली आहेत. त्यामध्ये फक्त एक उत्तर सातवाहन काळातील ८व्या थरात मिळालेला आहे. याचा आकार झाडाच्या पानासारखा आहे. अशा प्रकारचे बाण इजिप्त, हंगेरी, व स्वीडन मध्ये सापडतात. याचे साम्य हडाप्पामध्ये सापडलेल्या बाणासारखे आहे.^{४३} वरील सर्व वस्तु प्रस्तुत संग्रहात प्रदर्शित करण्यात आलेल्या आहेत. शिलाहार काळातील तीन ताम्रपट प्रस्तुत संग्रहात प्रदर्शित करण्यात आलेले आहेत. ते खालीलप्रमाणे -

१) राष्ट्रकूट राजा अकलवर्षदेव याचा ताम्रपट : हा ताम्रपट राष्ट्रकूट राजा अकलवर्षदेव याचा असून तो शके ८५२ (इ.स. ९३०) चा आहे. या ताम्रपटात गोविंद भट्ट नावाच्या ब्राह्मणास रुक्कडी गाव इनाम दिल्याचा उल्लेख आहे. सदरचा ताम्रपट कोठून व कसा मिळाला याविषयीची माहिती मिळत नाही. २) होयसळ राजा महामंडलेश्वर याचा ताम्रपट : हा ताम्रपट होयसळ राजा महामंडलेश्वर याचा असून तो शके ९२५ (इ.स. १००३)चा आहे. ग्रामसेवक, ग्रामधिकारी इ. लोकांना देण्यात आलेल्या देणग्याविषयी उल्लेख या ताम्रपटात सापडतो. सदरचा ताम्रपट रविवार वेशीजवळच्या खंदकात १८९२ मध्ये सापडला. ३) शिलाहार राजा गंडरादित्याचा ताम्रपट : हा ताम्रपट शिलाहार राजा गंडरादित्य याचा असून तो शके १०४८ (इ.स. ११२६)चा आहे. ताम्रपटाच्या सुरुवातीस ब्रह्मपुरी वरील देवालयास दिलेल्या देणगीचा उल्लेख आढळतो. सदरचा ताम्रपट खासबाग येथील क्रीडांगण तयार करीत असताना एका दगडाच्यापेटीत सापडला.^{४४} ही दगडाची पेटीसुद्धा याच संग्रहात प्रदर्शित केलेली आहे.

मणी : प्रस्तुत वस्तु संग्रहालयात ब्रह्मपुरी उत्खननात सापडलेले विविध मणी प्रदर्शित करण्यात आलेली आहेत. यामध्ये सातवाहन, उत्तर सातवाहन व शिलाहार काळातील मण्याचा समावेश आहे. यातील काही मणी काचेचे, दगडाचे, मातीचे, शिंपल्याचे व हस्तिदंती इ. प्रकारचे आहेत.

कार्नेलियन: कार्नेलियन मणी सातवाहन व बहामनी थरामध्ये मिळालेले आहेत. भारतातील अनेक उत्खननांमधून अशा प्रकारचे मणी मिळाले आहेत. बहामनी थरांमध्ये सापडलेले कार्नेलियन मणी हे आकाराने वाटोळे (नागमोडी) असून त्यावर साधे कोरीव काम केलेले दिसते. त्याचबरोबर भरीव गोल कार्नेलियन उभ्या अक्षावर समांतर तिरक्या टिंबानी सशोभित केलेले आहे. बिगर नक्षीकाम (Plain undecorated) केलेले कार्नेलियन मणी बहामनी काळातील आहेत. पिंपाच्या आकाराचे मणी सातवाहन, शिलाहार व बहामनी काळातील व षष्ठकोण, दंडगोलाकार आकाराचे मणी बहामनी काळातील आहेत.^{४५} **गारनेट:** या प्रकारातील आठ मणी बहामनी थरामध्ये मिळालेले आहेत. हे मणी पिंगट तांबूस रंगाचे असून त्या मण्यावरील चकाकी विशेष उल्लेखनीय आहे.^{४६} **अगेट:** बहामनी थरामध्ये अगेट प्रकारचे मणी मिळालेले आहेत. याशिवाय उत्तर सातवाहन थरामध्ये सापडलेले मणी, गोल, नळीच्या व पिंपाच्या आकाराचे आहेत. यातील काही लहान मण्यावर पांढऱ्या रंगाचे पट्टे आहेत.^{४७} **अॅमेथिस्ट:** या प्रकारातील मणी सर्व स्तरात मिळालेले आहेत. मात्र संख्येने थोडे आहेत. प्रस्तुत संग्रहातील अॅमेथिस्ट मणी गर्द जांभळ्या रंगाचे मणी आहेत. यातील कलाकुसरीचे काम प्रेक्षणीय आहे.^{४८} **क्रिस्टल:** या प्रकारातील १५ मणी उत्खननात सापडले आहेत. हे मणी तयार करण्यासाठी दगडाचा वापर केलेला आहे. मात्र त्याचा दर्जा उंच आहे. हे मणी याच ठिकाणी तयार केलेले आहेत. यातील कांही मणी सातवाहन थरामध्ये मिळालेले आहेत.^{४९} **लापिस लाझुली:** अशा प्रकारचे मणी मोहेंजदाडो व हडप्पा या ठिकाणी मिळालेले होते. अशाच प्रकारचे मणी ब्रह्मपुरी उत्खननात मिळालेले आहेत. या मण्यासाठी निळ्या रंगाचा उत्कृष्ट दर्जाचा दगड वापरलेला आहे. यातील बहुतांश मणी पिंपाच्या आकाराचे असून ते सातवाहन व बहामनी थरामध्ये मिळालेली आहेत.^{५०} **जास्पर:** सातवाहन थरामध्ये जास्पर प्रकारचे दोन मणी सापडलेले आहेत. या मण्याचे चकाकीचे काम उत्कृष्ट प्रकारे केलेले आहे.^{५१} **फियान्स:** या प्रकारचे दोन मणी बहामनी थरात व बाकी सातवाहन थरामध्ये सापडलेले आहेत. बहुतांश मणी हिरव्या रंगाचे आहेत. याच बरोबर पिवळ्या, निळ्या, व

पांढऱ्या रंगाचे आहेत. याचे आकार गोल व दंडगोल आहेत.^{५२} सोनेरी मणी: बहामनी थरामध्ये या प्रकारातील दोन मणी सापडलेले आहेत. या मण्याचा रंग उत्कृष्ट प्रकारचा आहे. वरील प्रकारच्या मण्याशिवाय मातीचे सुपारीच्या आकाराचे अनेक मणी ब्रह्मपुरी उत्खननात सापडले आहेत. त्यातील कांही मणी प्रस्तुत संग्रहात प्रदर्शित करण्यात आलेले आहेत. अशा प्रकारचे मणी ब्रह्मगिरी, चंद्रावली, कराड, नाशिक इ. ठिकाणी झालेल्या उत्खननात मिळालेले आहेत. मातीच्या मण्याखेरीज अनेक प्रकारचे व अनेक रंगांचे काचेचे मणी, दगडाचे मणी आहेत. यातील काचेचे जे मणी सातवाहन काळातील आहेत त्याची काच खुद्द कोल्हापुरातील असावी असे डॉ. सांकलिया यांचे मत आहे.^{५३}

बांगड्या (कंकणे) : भारतामधील स्त्रिया प्राचीन काळापासून कंकणे वापरीत असलेल्या दिसतात. मोहेंजोदडो येथील उत्खननांत मिळालेल्या एका स्त्रीमूर्तीच्या हातात कोपरापर्यंत कंकणे घातलेली दिसतात. याला 'कंकणकर भूषणम' (हस्ताचे भूषण म्हणजे कंकण) असे म्हटले आहे. कंकण हे कुमारी व सुवासिनी यांचा एक प्रमुख सौभाग्यलंकार मानला जातो. मात्र विधवा स्त्रिया कंकणे वापरीत नसत.^{५४} प्रस्तुत संग्रहात सातवाहन व उत्तर सातवाहन काळातील असंख्य बांगड्याचे तुकडे प्रदर्शित करण्यात आलेले आहेत. यातील काचेच्या बांगड्या थर क्र. तीन व चार मध्ये सापडलेल्या आहेत. शिंपल्यांच्या बांगड्या, हाडांच्या बांगड्या, हस्तिदंती बांगड्या सातवाहन व उत्तर सातवाहन थरातून मिळालेल्या आहेत. मात्र या बांगड्या बहामनी थरात मिळालेल्या बांगड्यापेक्षा वेगळ्या आहेत. सातवाहन काळातील काचेच्या बांगड्या पारदर्शी आहेत.^{५५} या बांगड्या शक्यतो रोममधून आल्या असाव्यात असे डॉ. सांकलिया म्हणतात. या बांगड्यांचे वैशिष्ट्ये म्हणजे यावरील रंग अजून जसेच्या तसे आहेत. यावरून तत्कालिन रंग तंत्रतातील प्रगती आपल्या लक्षात येते. बहामनी काळातील बांगड्यामध्ये नाजूकपणा व कलाकुसरीचा अभाव वाटतो व काही प्रमाणात रंगहीन आहेत.^{५६}

शिल्पाकृती: कोल्हापूर व परिसरातून पूर्व मध्यकालीन व मध्यकालीन विविध प्रकारच्या उत्कृष्ट दगडी शिल्पाकृती मिळालेल्या आहेत. त्या प्रस्तुत संग्रहालयातप्रदर्शित केलेल्या आहेत.

गणपती : (गणेश) विघ्नांचा विनाश करून मांगल्याची स्थापना करणारा म्हणून गणपतीची (गणेशाची) पूजा करतात. पितृकार्य सोडून इतर प्रत्येक कार्याच्या सुरुवातीला गणेशाचे स्मरण, आवाहन किंवा पूजन अत्यावश्यक समजतात. किंबहुना कार्याचा श्री गणेश याचा अर्थच कामाचा प्रारंभ असा होतो. घरे, मंदिरे, वाडे इ. मुख्य द्वाारावर गणपतीची आकृती काढतात. त्याला गणेशपट्टी असे म्हणतात. गणपतीच्या रुपाचा आणि उपासनेचा उद्भव यक्षआणि नाग यांच्या उपासनेतून मानला गेला आहे. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकरांच्या मते 'स्वभावाने क्रूर आणि विघ्नांना उत्पन्न करणाऱ्या विनायकाशी गणपतीचा संबंध होता. उपासना केल्याने हे विनायक शांत होत असत. गणपतीची विघनेश्वर, विघ्नराज वगैरे नावे व याज्ञवालक्य स्मृतीतील विनायकाला अंबिकेचा मुलगा म्हणून वरील मताचा पुरस्कार करतात.'^{५७} या संग्रहालयात गणपतीच्या दोन शिल्पाकृती असून त्यापैकी एक महालक्ष्मी देवालयातील काशी कुंडात सापडली. त्याची उंची एक फूट चार इंच असून ती नवव्या किंवा दहाव्या शतकालीत असावी.^{५८} या मूर्तीचे अलंकार साधे असून शंखासारखे उदरभंड दाखविले आहेत. पुढचा उजवा हात अभयमुद्रा दाखविणारा आहे व डावीकडील हातामध्ये कमळ व परसू आहे. दुसरी मणीकर्णी कुंडात सापडलेली मूर्ती एक फूट पाच इंच असून ती दहाव्या किंवा ११व्या शतकातील असावी.^{५९} या मूर्तीच्या हातातील आयुधे, हाताची ठेवण इ. गोष्टीवरील मूर्तीप्रमाणे असून या मूर्तीमध्ये अलंकारिकपणा अधिक वाटतो.

चंद्र : ग्रह आणि राशि यांना भारतीय ज्योतिषाचा कणा म्हटले आहे. सूर्य, चंद्र, मंगळ, बुध, गुरु, शुक्र व शनि हे सात आणि राहू व केतू असे दोन मिळून नऊ ग्रहांचे एकत्र अंकन गुप्त काळाच्या सुरुवातीच्या किंवा उतरत्या कुषाण काळात दिसू लागते. अन्य देवतांच्या प्रमाणे चंद्राची स्वतंत्र उपासना व चंद्र मंदिराची स्थापना होत असल्याचा जास्त

पुरावा मिळत नाही. मात्र चंद्राच्या स्वतंत्र प्रतिमा दिसतात. कुषाण राजाच्या नाण्यावर 'माओ' नावाच्या मागे चंद्रकोर असलेला उभा पुरुषाकृति द्विभुज दिसतो.^{६०} या संग्रहालयातील चंद्राच्या शिल्पाची उंची ६३ से.मी. असून हे शिल्प दहाव्या शतकातील असावे. या शिल्पामध्ये चंद्रबिंब गोलाकार दाखविले असून त्याबिंबामध्ये चंद्रदेवाचे सुरेख असे मस्तक कोरले आहे. चंद्रबिंबाच्या बाजूस चंद्राच्या सोळा कला दाखविल्या असून उजव्या बाजूस वेगाने पळत असलेले काळवीट हे चंद्राचे वाहन दाखविले आहे. काळवीटाच्या शेजारी चंद्राच्या रथाचे चक्र दाखविलेले आहे.^{६१} सदरचे शिल्प म्हणजे आकारप्रधान शिल्पाचा उत्कृष्ट नमुना आहे.

नटराज : दक्षिण भारतीय कलेने जागतिक कलेला दिलेली देणगी म्हणजे नटराज, तेथील परंपरेप्रमाणे मद्रास-कुंभकोणम मार्गावरील चिदम्बरम हे शहर शंकराच्या नृत्याचे माहेरघर आहे. येथे शिवाचे प्रथमनृत्य झाले अशी कथा आहे. "तारकवनात राहणाऱ्या मीमासामंताच्या अनुभागी ऋषींना वादात पराभूत करण्याकरीता शंकर स्त्रीरूपात विष्णु आणि अदिशेषाला बरोबर घेऊन तेथे पोहचले. प्रथमदर्शनीच ते ऋषी क्रूद होवून त्याला पळवून लावण्याच्या मार्गाला लागले. त्यांनी शिवावर यज्ञकुंडातून एक वाघ उत्पन्न करून सोडला. शिवाने त्याला पकडला, नखाने त्याचे कातडे काढले व स्वतःभोवती गुंडाळले. ऋषींनी सोडलेल्या भयंकरसापालाही शिवाचे आभूषण व्हावे लागले. त्यानंतर शंकर नाचू लागला. ऋषींनी चिडून एक भयंकर दैत्य उत्पन्न करून त्याच्यावर सोडला. शंकराने त्याला आपल्या पायाखाली दडपून त्याची पाठ मोडली व निर्विघ्न रूपाने देव आणि ऋषी मंडळीच्या समोर महानटाचे चिरस्मरणीय नृत्य सुरू झाले."^{६२} डॉ. कुमारस्वामी, सृष्टी, स्थिती व लय यांच्याशी शिवनृत्याचा संबंध लावतात. डमरु हे उत्पादन, अभयहस्त हे संरक्षण आणि स्थिती व अग्नि हे लयाचे द्योतक होय. शंकराचा उचललेला पाय हे मुक्ति किंवा अनुग्रहाचे प्रतीक असून पायाखाली पडलेला राक्षस हा तम, अंधार किंवा अज्ञानाचे रूप समजला जातो.^{६३} या संग्रहात असलेली नटराज शिवाची शिल्पाकृती बेळगाव जिल्ह्यातील रायबाग या ठिकाणी सापडली. तिची उंची तेरा इंच आहे. शिल्पातील शिव

नृत्यात मग्न झालेला असून त्याचा उजवापाय जमिनीवर टेकलेला डावा पाय वर उचललेला आहे. मूर्तीच्या डोक्याचा भाग व खालील बाजूचे दोन्ही हात फुटलेले आहेत. शिल्पाच्या पुढच्या बाजूच्या डाव्या हातामध्ये महालिंग आहे व पुढच्या उजव्या हातामध्ये अक्षयमाला दिसते. ही शिल्पाकृती जरी भग्न असली तरी मध्ययुगीन आकार प्रधान कलेचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून त्याकडे बोट दाखविता येईल.^{६४}

विष्णु : सृष्टीच्या तीन स्थिती अर्थात उत्पत्ती, स्थिती आणि लय यांच्या आधारभूत देवता म्हणून ब्रह्मा, विष्णु व महेश यास मान्यता आहे. प्रतिमाशास्त्राच्या क्षेत्रातविचार केल्यास आजपर्यंत भारतीय कलेत कुषाण काळापूर्वीच्या विष्णु मूर्ती आढळल्याचे दिसत नाही.^{६५} प्रस्तुत शिल्पाकृती बेळगाव जिल्ह्यातील रायबाग गावातून आणली आहे. पूजा करण्यासाठी तिचा उपयोग केला जात असे.^{६६} ही शिल्पाकृती काळ्या चकचकीत पाषाणाची असून ती सामभाग^{६७} आसनामध्ये उभी आहे. यांच्या मागील बाजूस कीर्तीमुख^{६८} असून विष्णुच्या हातामध्ये शंख, चक्र, गदा व पद्म आहे.

सध्या जरी विष्णुची चार आयुधे शंख, चक्र, गदा व पद्म अशी समजूत रुढ असली तरी गुप्त काळापर्यंत ही गोष्ट मुळीच अस्तित्वात आलेली नव्हती.^{६९} प्रस्तुत शिल्पाच्या पाठीमागील प्रभावळीमध्ये दशावताराची चिन्हे कोरलेली आहेत. दैवी शक्तीचे विशेष तेज किंवा प्रभाव दाखविण्याकरीता देवतेच्या मस्तकाच्या भोवती जे वर्तुळ दाखवितात त्याला प्रभामंडळ (प्रभावळी) असे म्हणतात. कूषाण काळापासून या वैशिष्ट्याचा उदय झाला.^{७०} ही शिल्पाकृती मध्ययुगीन असावी. कारण या काळातील अधिकांश प्रतिमा सपाट पाठीच्या (In bold relief) असल्यामुळे त्याचा पृष्ठभाग पाठशिकेने युक्त असतो. ही पाठशिका मुख्यमूर्ति किंवा श्रीमूर्तीच्या डोक्यापेक्षा थोडी उंच असते. बऱ्याच प्रतिमात श्रीमूर्ती पाठशिळेपासून थोडी सुट्टी दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. या संग्रहालयातील विष्णुची शिल्पाकृती अशाच प्रकारची आहे. यामध्ये छाया आणि प्रकाशाच्या मदतीने पाठशिल व श्रीमूर्ती पूर्ण एकसंघ होण्याकरीता दोन उपायांची योजना केलेली दिसते. एक श्रीमूर्तीच्या छातीपासून पायापर्यंतच्या भागाच्या दोन्ही बाजूला पाठशिळेत त्याच आकाराची

खाच तयार करतात व त्या पोकळीमुळे ती प्रतिमा पाठशिळेपासून अगदी सुट्टी दिसू लागते. पाठशिळेवर दिसणाऱ्या द्वारशाखा व्याल, मकरमुख, तोरण किंवा ललाटिका, रथिकाबिम्ब, कीर्तिमुख इ. अलंकरणाचा विचार केल्यास एक गोष्ट स्पष्ट होते की, पाठशिळेत कोरलेली ही अलंकरणे मूळात गृह किंवा मंदिर शिल्पात वापरली जात असत. याचा संबंध सरळ मुख्य द्वाराशी मग ते गर्भगृहाचे द्वार असो किंवा महालाचे सिंहद्वार असो. त्यामुळे पाठशिळेवरही दारचाच अभास उत्पन्न केला जाई.^{७१} वरील मूर्तीखेरीज विष्णूच्या इतर दोन मूर्ती या संग्रहालयात आहेत. त्यातील एक मूर्ती शहरातील 'विद्यापीठ हायस्कूल'जवळ सापडली असून दुसरी महालक्ष्मी देवालयामध्ये सापडली आहे. या दोन्ही मूर्ती चालुक्य काळातील आहेत.^{७२}

श्रीकृष्ण: कृष्ण हा विष्णूचा आठवा व सर्वांत श्रेष्ठ पूर्णावतार म्हणून प्रसिद्ध आहे. श्रीकृष्णाचे प्रतिमास्वरूपात प्रथम अंकन भारतीय ग्रीक राजा अर्गॅथोलिकिमस (इ.स.पू.१३०-६६) याच्या ऐखनूम येथून मिळालेल्या सहा ब्रॉन्झच्या नाण्यावर दिसते.^{७३} प्रस्तुत श्रीकृष्णाची शिल्पाकृती महालक्ष्मी देवालयामध्ये असलेल्या मणीकर्णी कुंडामध्ये मिळाली असून ती सतराव्या शतकातील असावी. शिल्पात अलंकारिक रचनेचा वापर प्रामुख्याने केला आहे. या शिल्पाकृतीत कृष्ण वेणू (बासरी) वाजवीत आहे.^{७४} साधारणपणे कृष्णाची प्रतिमा ही रांगत्या बाळकृष्णाची किंवा तिरका पाय ठेवून वेणू वाजविणाऱ्या मुरलीधराची अशी सांगड बांधलेली आहे. ही दोन्ही रूपे उत्तर व दक्षिण भारतातील संतांनी दिलेली आहेत.^{७५} प्रस्तुत शिल्पाकृतीच्या दोन्ही बाजूस चवरीवाहक स्त्रिया दाखविल्या आहेत. पाठीमागील बाजूस नागाची फणा व पायाजवळ कमळ दाखविलेले आहे. यामधील वेशभूषा अस्सल महाराष्ट्रीय पद्धतीची वाटते. यासाठी वापरलेला दगड जरी काळा चकाकणारा असला तरी शरीर सौष्ठवाच्या दृष्टीने शिल्पाकृती उल्लेखनीय वाटत नाही.^{७६}

नृसिंह: पृथ्वीवर वेळोवेळी उत्पन्न झालेल्या अवाहनीय तत्वांचा संहार करून धर्म संस्थापनेचे कार्य संपादन करण्याकरीता महाविष्णु निरनिराळे अवतार घेतो असा सिद्धांत

भगवतगीतेमध्ये सांगितला आहे. भारतीय परंपरेत विष्णुच्या सर्व अवतारांना समान स्थान प्राप्त आहे असे नाही. काही अंशावतार तर काही तात्कालिक स्वरूपाचे आहेत तर काही पूर्णावतार आहेत. वराह, वामन, परशुराम आदिप्रथम प्रकारचे, नृसिंह दुसऱ्या प्रकारचे व राम व कृष्ण तिसऱ्या प्रकारचे अवतार आहेत. हरिवंशातील एका उल्लेखाप्रमाणे या अवतारात हिरण्यकशिपु नावाच्या दैत्याचा वध करण्यास विष्णु प्रथम सिंहरूपात प्रगट झाला व नंतर त्याने स्वतःस दोन भागात विभाजीत केले व तो नृसिंह झाला.^{५७} या संग्रहालयात नृसिंहाच्या दोन मूर्ती असून त्यापैकी एक लहान आकाराची (१२ x ८ सें.मी.) असून दुसरीचा फक्त डोक्याचा भाग आहे. पहिली शिल्पाकृती लहान असली तरी त्यावरती सुंदर नाजूक कोरीव काम उल्लेखनीय आहे. यामध्ये नृसिंह व लक्ष्मी दाखविलेले आहे. तर दुसऱ्या शिल्पाकृतीमध्ये फक्त नृसिंहाच्या डोक्याचा भाग असला तरी त्यातील क्रोधभाव समर्थपणे व्यक्त होतो.^{५८}

श्रीयंत्र युक्त शिवलिंगः सिंधू नदीच्या खोऱ्यात जे प्राचीन अवशेष सापडले आहेत त्या वेळेपासून लिंगपूजा चालत आलेली आहे. हळूहळू समाजात लिंगपूजा दृढमूल झाली. लिंगाचे तीन भाग असतात. १) खालचा चोकोनी म्हणजे ब्रह्मभाग, २) त्याच्यावर अष्टकोनी म्हणजे विष्णुभाग व ३) सर्वात वरचा गोल म्हणजे शिवभाग. मुळात शिवाचे लिंग म्हणजे मानवी लिंगाची प्रतिकृती आहे. सुरुवातीच्या काळात ती हुबेहुब घडविलेली आहे, पुढे तिच्यात सुधारणा होत गेली.^{५९} या संग्रहालयातील प्रस्तुत शिवलिंग हे विशिष्ट प्रकारचे दुर्मिळ आहे. कारण यामध्ये श्रीयंत्र कोरलेले आहे. हा श्रीयंत्रयुक्त शिवलिंग तयार करण्याचा नवा प्रकार मध्य काळात रुढ झालेला दिसतो. यामध्ये लिंगाच्या शीर्षभागावर श्रीयंत्र कोरण्याचा प्रकार वाराणसीकडे रुढ झाला.^{६०} संग्रहातील प्रस्तुत शिवलिंग सरळ रेषा व गोलाकार यांचा वापर करून यामध्ये शिवलिंगाच्या मध्यभागी कमळाच्या आकारामध्ये श्रीयंत्रकोरले आहे. श्रीयंत्र हे शक्तिदेवतेचे चिन्ह असून लिंग हे शिवाचे चिन्ह आहे. यामध्ये श्रीयंत्र कोरून शिव आणि शक्ती यांचा संयोग दाखविले आहे. त्यामुळे हे शिवलिंग उल्लेखनीय आहे.^{६१}

उमा-माहेश्वर: उमा-महेश्वर प्रतिमाचा प्रसार उत्तर भारतात झाला. मत्स्यपुराण, अपराजितपृच्छा या ग्रंथात उमा-महेश्वराचे वर्णन मिळते. परस्परांना अलिंगन देत एकाच आसनावर बसलेल्या शिवपार्वतीची प्रतिमा साधारणपणे उमा-महेश्वर म्हणून ओळखतात.^{६२} या संग्रहालयातील उमा-महेश्वराची शिल्पाकृती महालक्ष्मी देवालयात असलेल्या काशी कुंडामध्ये सापडली. सदरची शिल्पाकृती एक फूट १० इंच आहे.^{६३} शिव हा नंदीवर मांडी घालून ललितासनात^{६४} बसला असून शेजारी पार्वती अलिंगन मुद्रेत^{६५} बसलेली आहे. अशा शिल्पाकृतीमध्ये शिव आणि पार्वती यांच्या पायाखाली त्यांची वाहने दाखवितात व जागेप्रमाणे गणपति, स्कंद, शिवगण इ. परिवार देवांच्या रुपाने दाखवितात. प्रस्तुत शिल्पाकृतीमध्ये डाव्या बाजूस मोरावर बसलेला स्कंद दाखविला आहे. शिवाच्या पायानजीक मगरीची आकृती कोरलेली आहे. ती बहुधा गंगेचे लांच्छन असावे.^{६६} शिवाच्या डाव्या व उजव्या हातामध्ये त्रिशूल व नागहीआयुधे दाखविली असून पुढचा उजवा हात अभयमुद्रेत^{६७}

स्कंद : स्कंद हा शिवाचा दुसरा पुत्र असून तो कार्तिक, कुमार, षण्मुख व सुब्रह्मण्यम इत्यादी नावानी प्रसिद्ध आहे. स्कंद युद्ध देवता मानली जात असून देव सेनापती म्हणून प्रसिद्ध आहे. काही पुराणामध्ये त्याला दोन भार्या आहेत असे वर्णन असून काही मध्ये तो ब्रह्मचारी असल्याचा उल्लेख आहे. महाराष्ट्रामध्ये स्त्रिया स्कंदाची पूजा करित नाहीत व त्याच्या देवालयातही जात नाहीत. परंतु दक्षिण भारतात अशा प्रकारची प्रथा नसून स्कंद ही एक लोकप्रिय देवता असून त्याची पूजा सर्वत्र होते. या संग्रहालयात स्कंदाच्या दोन शिल्पाकृती असून एक रायबाग येथून व दुसरी पन्हाळा येथून मिळालेली आहे. रायबाग येथे सापडलेली शिल्पाकृती तांबूस रंगाची ढिसूळ दगडाची असून तिची उंची दोन फूट तीन इंच आहे. सदरची शिल्पाकृती आठव्या किंवा नवव्या शतकातील असावी.^{६८} ही बरीच खराब झालेली असून यामध्ये स्कंद मोरावर बसलेला आहे. याला सहा हात असून त्यातील तीन हातच स्पष्ट दिसतात. त्यामुळे याच्या हातामध्ये कोणत्या प्रकारची हत्यारे आहेत हे कळत नाही. पन्हाळा येथे सापडलेल्या स्कंदाची उंची एक फूट आठ इंच आहे. सदरची

शिल्पाकृती १०व्या किंवा ११व्या शतकातील असावी. यामधील छातीचा वरचा भाग फुटलेला असून या शिल्पातील स्कंद मोरावर ललितासनामध्ये ^{८९} बसलेला आहे. शिल्पाच्या उजव्या कोपऱ्यात एक चवरीधारी स्त्री प्रतिमा कोरलेली आहे.

गजलक्ष्मी: श्री महालक्ष्मीचे एक रूप म्हणून गजलक्ष्मी समजली जाते. विशेषतः समृद्धीची व भरभराटीची देवता म्हणून गजलक्ष्मी प्रसिद्ध आहे. गजलक्ष्मी उभी किंवा बसलेली व दोन्ही बाजूस तिच्यावर पाण्याचे तुषार सोडणारे हत्ती दाखविलेले असतात. जून्या मंदिराच्या प्रवेशद्वारावर किंवा आतील चौकटीवर गजलक्ष्मीच्यामूर्ती बसविलेल्या दिसतात. प्रस्तुत संग्रहात गजलक्ष्मीच्या दोन शिल्पाकृती असून त्यातील एक महालक्ष्मी देवालयातील असून दुसरी शाहूवाडी तालुक्यातील येळाणे गावी सापडलेली आहे. येळाणे येथे सापडलेल्या शिल्पाची उंची दोन फूट तीन इंच आहे. बहुधा ती आठव्या किंवा नवव्या शतकातील असावी. लक्ष्मीने दोन्ही हातामध्ये कमळाची फुले धारण केलेली आहेत व डोक्यावर करंट मुकुट परिधान केला आहे. तिच्या दोन्ही बाजूच्या हत्तीने सोंडेत पाण्याचे कलश धारण केलेले आहेत.^{९०} हत्तीकडून लक्ष्मीचे स्नान हे काहीच्या मते प्रतीक आहे. लक्ष्मी हे पृथ्वीचे रूप असून हत्ती हे मेघ आहे. या प्रमाणे मेघानी पृथ्वीला घातलेले स्नान हे पावसाचे सूचक आहे व अन्न औषधी आणि इतर सर्व प्रकारच्या समृद्धीचे पर्यायवाची आहे. म्हणून तिचा राज्यलक्ष्मी, विजयलक्ष्मी, केवल्यलक्ष्मी या विविध रूपात बौद्ध, ब्राह्मण (हिंदू) आणि जैन या तिन्ही धर्मांत आराधना होते.^{९१} महालक्ष्मी देवालयात सापडलेल्या गजलक्ष्मीच्या शिल्पाची रचनावरील प्रमाणे असून अलंकारिक भागाचा अधिक वापर केलेला दिसतो.

भैरव: भैरव किंवा कालभैरव हा वाराणसीचा अधिपतीमानला जातो. मध्य भारताप्रमाणे वेदज्ञ ब्राह्मणांनी शंकराची 'शिव' किंवा 'सौम्य' व 'घोर' अशी मुख्य दोन स्वरूपे मानली व ही दोन रूपेच अनेक प्रकाराने प्रकट झाली. शिवपुराणामध्ये भैरव हे शंकराचे पूर्ण रूप आहे. तो सर्व जगाचे भरण करतो व रूपाने भीषण आहे. त्यामुळे त्यास भैरव हे अभिधान प्राप्त झाले आहे. काळही त्याला वचकतो म्हणून त्याला कालभैरव असे

म्हणतात.^{९२} प्रस्तुत संग्रहातील भैरवाची शिल्पाकृती गडहिंग्लज तालुक्यातील भाटगाव येथून मिळालेली आहे. उंची दोन फूट पाच इंच असून ती तांबूस करड्या रंगाच्या मऊ दगडापासून बनविली आहे. ही शिल्पाकृती बरीच खराब असून तिचा चेहऱ्याचा भाग दिसत नाही. मात्र चार हात स्पष्ट दिसतात. उजवीकडील दोन हातामध्ये खडग व दैत्याचे मस्तक धारण केलेले आहे. डावीकडील हातामध्ये डमरु आहे. कमरेभोवती गुंडाळलेले वस्त्र व जानवे याखेरीज कोणतेही वस्त्र दाखविलेले नाही.^{९३}

नारद: नारदाला देवर्षी संज्ञा असून तो ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र व विष्णुचा तिसरा अवतार आहे असे म्हणतात.^{९४} नारद हा शब्द ऐकताच एक विशिष्ट कल्पनात्मक मूर्ती उभी राहते. हरिकीर्तनात मग्न, गळ्यात वीणा, निरंतर भ्रमंती, विनोद ज्याच्या रोमारोमात भरलेला, कलागती लावणे ही त्याची सहज लिला असे ते व्यक्तिचित्र आहे. नारद हा भगवतांची द्वद्धात्मक लीला चालविण्यासाठी मदत करतो. जिथे सद, दंभ, विद्वेष वा असुरी शक्तीचा अतिरेक होतो, तिथे योग्य वेळी प्रविष्ट होऊन तो त्या शक्तीचा विमोड करतो. नारदाला प्रवेश नाही असे स्थानच या त्रेलोक्यात नाही. सप्तस्वर्गापासून सप्त पातालापर्यंत त्याचा अभिरुंद संचार असतो.^{९५} प्रस्तुत संग्रहालयातील मूर्ती ललितासनामध्ये बसलेली आहे. नारदाच्या उजव्या हातामध्ये वीणा आहे. त्याच्या हातामध्ये रुद्राक्षाची कंकणे दाखवलेली असून डोक्यावरील जटा ठराविक पद्धतीने वर बांधलेल्या आहे.

महिषासुरमर्दिनी: अमरकोशामध्ये महिषासुरमर्दिनी हा पार्वतीचा अवतार, माकडेंय पुराणातील देवी माहात्म्य प्रकरणात व मत्स्यपुराणात महिषासुर मर्दिनी म्हणजे ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांनी महिषासुर नावाच्या राक्षसाला मारण्याकरीता घेतलेला अवतार असा उल्लेख आहे.^{९६} रंभ नावाच्या आसुराला महिषापासून अग्नीच्या प्रसादाने झालेला मुलगा महिषासूर याने ब्रह्मदेवाची आराधना केली. त्याच्या इच्छेप्रमाणे त्याला अमरत्व तर मिळाले नाही. पण एवढी सूट मिळाली की त्याचे मरण स्त्रीशिवाय दुसऱ्याच्या हातून होणार नाही. स्त्री ही अबला असल्यामुळे आपणास कोठेही भिती नाही असे समजून महिषाने पराक्रम गाजविण्यास सुरुवात केली आणि देवाना सगळीकडून हुसकावून लावले. तेव्हा ब्रह्मा, विष्णू

व शंकराच्या नेतृत्वाखाली सर्व देवांनी आपल्या सम्मिलित तेजाने एक स्त्री उत्पन्न केली हीच महाशक्ती होय. हीने निरनिराळी रूपे घेऊन चण्ड, मुण्ड, शुंभ, निशुंभ वगैरे राक्षसाचा संहार केला.^{९७}

प्रस्तुत संग्रहालयात महिषासुरमर्दिनीच्या तीन शिल्पाकृती असून त्यातील दोन बेळगाव जिल्ह्यातील रायबाग या गावी मिळाल्या आहेत. रायबाग येथे मिळालेल्या मुर्तीपैकी एकीस चार हात असून दुसरीस अष्टभुजा आहेत. पहिल्या मुर्तीमध्ये देवीच्या मस्तकावर करंडमुकूट असून पाठीमागे नागाची फणी आहे. तिच्या उजव्या व डाव्या हातामध्ये चक्र व शंख आहे. दुसऱ्या दोन हातांनी ती दैताच्या पोटात आपला भाला खुपसत आहे. डावा पाय जमिनीवर घट्ट टेकला असून उजवा पाय महिषासुराच्या मस्तकावर ठेवला आहे.^{९८}

जैन तीर्थकर: जैन धर्माप्रमाणे एकूण २४ तीर्थकर झाले असे मानले जाते. त्यापैकी महावीर हा चोवीसावा तीर्थकर असे समजण्यात येते. जैन धर्मांमध्ये श्वेतांबर व दिगंबर असे दोन पंथ आहेत. दिगंबर पंथाच्या तीर्थकरांच्या मूर्तीमध्ये तीर्थकर हा दागिने व वस्त्राशिवाय दाखविलेला असतो. प्रत्येक तीर्थकराच्या चबुतऱ्यावर त्या-त्या तीर्थकराचे लांछन (चिन्ह) कोरलेले व तीर्थकर हा ध्यानमुद्रेत दाखविलेला असतो. प्रस्तुत संग्रहालयात जैन तीर्थकराच्या दोन शिल्पाकृती असून त्यातील एक रायबाग येथून मिळाली तर दुसरी सांगरूळ येथून मिळवली आहे. रायबाग येथील शिल्पाकृती एक फूट असून ती १२व्या शतकातील आहे.^{९९} सदरची शिल्पाकृती ध्यानमुद्रेत^{१००} असून तिच्या पाठीमागे उत्तम प्रकारे कोरलेली प्रभावळ^{१०१} आहे व प्रभावळीच्या पाठीमागे कीर्तीमुख^{१०२} आहे. प्रस्तुत शिल्पाच्या डाव्या व उजव्या बाजूस यक्ष व यक्षिणीच्या आकृत्या दिसत आहेत. शिल्पातील कलाकुसरीचे काम उत्तम दर्जाचे असले तरी शिल्पावर विशिष्ट असे लांछन नसल्यामुळे निश्चित कोणता तीर्थकर आहे हे समजू शकत नाही. सांगरूळ येथून मिळालेली पार्श्वनाथ तीर्थकाराच्या शिल्पाची उंची दोन फूट आठ इंच असून शिल्पाचा काही भाग भग्न आहे. पार्श्वनाथाच्या पाठीमागे सात फण्यांचा नागकोरलेला आहे. मात्र सध्या त्याच्या

दोनच फण्या दिसतात. ही शिल्पाकृती जरी फुटलेली असली तरी अलंकारिक आकार, उत्तम शरीर सौष्ठवाबाबत उल्लेखनीय आहे.^{१०३}

मदन आणि अप्सरा: प्रस्तुत संग्रहात असणारा मदन आणि सहा अप्सरांचा (नृत्यांगना) संच कोल्हापूर शहरातील शनिवार पेठेत एका घराचा पाया खणत असताना एकाच ठिकाणी सापडला आहे. यातील प्रत्येक शिल्पाच्या पाठीमागे मूळ दगडाचा सुळ्यासारखा भाग असून खालील बाजूस त्याच दगडाचा निमुळता भाग कोरलेला आहे. या मूर्तीची घडन उत्तर चालुक्य काळातील वाटते. बहुधा हा संच एखाद्या मंदिरासाठी तयार करण्यात आला असावा. अशाच प्रकारच्या शिल्पाकृती महालक्ष्मी देवालाच्या बाहेरील बाजूस बसवलेल्या आहेत. अभंग आसनामध्ये उभ्या असलेल्या मदनाची शिल्पाकृती म्हणजे उत्तर चालुक्य काळातील शिल्पाचा उत्कृष्ट नमुनाच आहे. मदनाच्या मस्तकावर करंटमुकूट कोरलेला असून त्याच्या अंगावर हार, बंध, उत्तरीय, अलंकारिक कंकण, कटिसूत्र इ. अलंकार परिधान केलेले आहेत. शिल्पाच्या डाव्या खांद्यावर नाजूक अशा वेलीचे धनुष्य दर्शविले असून दोन्ही हाताने बाण धरला आहे. शिल्पाच्या पाठीमागील भागावर फुले व वेली यांचे नक्षीकाम कोरलेले आहे. याशिवाय सहा अप्सरांच्या शिल्पाकृती आहेत.^{१०४}

वायुपुराणात अप्सरांची संख्या ३४ सांगितली आहे. अप्सरा नृत्यप्रिय व स्वरसक्त असतात. स्वर्गातल्या इंद्रसभेत नृत्य गायन करून देवांना व स्वर्गस्थ पुरुषांना शृंगार सुख देणे हे त्यांना नेमून दिलेले कार्य होय.^{१०५} प्रस्तुत संग्रहात नृत्यांगना, मृदंगधारिणी, मुरलीवाली व झांजधारिणी यांच्या शिल्पाकृती आहेत. या शिल्पाकृतीमधील बरेच भाग पूर्ण झालेले असून शिल्पामधील हावभाव व नाजूकपणा विशेष उल्लेखनीय आहे. प्रत्येक शिल्पामध्ये तारुण्य, उन्माद, सौंदर्य, हास्य, निश्चितपणा व लयबद्धता इत्यादी गुण वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. या संचातील प्रत्येक शिल्पाची उंची दोन फूट आहे.^{१०६}

यक्ष-यक्षिणी: यक्ष-यक्षी ही भारतीय संस्कृतीतील एक प्राचीन लोकप्रिय संकल्पना असून भारतीय साहित्यात आणि शिल्पात ती केंव्हा प्रविष्ट झाली याबद्दल

निश्चित माहिती उपलब्ध नाही. तथापि, शुग काळात (इ.स.पू. १८५-७३) यक्ष संप्रदाय हा इतर धार्मिक संप्रदाय इतका लोकप्रिय होता आणि यक्ष-यक्षीची पूजा त्या काळी रुढ होती असे दिसते. 'यक्ष' या शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल, तसेच अर्थाविषयी विद्वनात मतभेद आहेत. 'यक्ष' शब्दाने व्यक्त होणारी संकल्पना आर्यपूर्व आहे. आणि यक्ष संप्रदाय हा भारतातील मूल निवासी लोकांचा संप्रदाय होता आणि तो नष्ट करण्याचे काम आर्यांना जमले नाही. कुबेर हा यक्षाचा राजा मानला जातो.^{१०७} जैन, हिंदू व बौद्ध साहित्यात, तसेच लोक कथात यक्ष-यक्षीच्या अनेक कथा आढळतात. यातून यक्ष-यक्षीना उपदेवता संबोधले असून जैन साहित्यात कुबेर हा नेमिनाथ तीर्थकाराचा यक्ष मानलेला आहे. जैन तीर्थकारांच्या शिल्पामध्ये तीर्थकारांच्या बाजूस किंवा खाली यक्ष-यक्षिणीच्या मूर्ती दाखविलेल्या असतात. प्रत्येक यक्ष-यक्षिणीस स्वतंत्र असे लांच्छन (चिन्ह) असून ते त्या शिल्पामध्ये दाखविलेले असते. प्रस्तुत संग्रहात दोन यक्षाच्या व दोन यक्षिणीच्या शिल्पाकृती आहेत. यातील यक्षाची एक शिल्पाकृती महालक्ष्मी देवालय व दुसरी मिरज येथून मिळालेली आहे. महालक्ष्मी देवालयातील यक्षाची उंची एक फूट असून ती नवव्या किंवा दहाव्या शतकातील असावी.^{१०८} यातील यक्ष ललितासनामध्ये^{१०९} बसलेला असून त्याच्या पायाखाली बैलाचे मस्तक कोरलेले आहे. बैलाचे मस्तक हे त्याचे लांच्छन असल्यामुळे हा यक्ष वृषभनाथ तीर्थकारांचा असावा. याच्या पाठीमागे प्रभावळी कोरलेली असून त्यात कोणत्याही प्रकारचे कोरीव काम केलेले नाही. मिरज येथून मिळालेली यक्षची शिल्पाकृती दोन फूट आठ इंच उंच असून ती १२व्या शतकातील असावी. यामध्ये यक्षाच्या डोक्यावर किरीट असून त्यावर बारीक नक्षीयुक्त कोरीव काम केलेले आहे. या दोन्ही यक्ष शिल्पामध्ये कोरलेले अलंकार सारखेच आहेत. यांच्या डाव्या व उजव्या हातामध्ये अनुक्रमे पाश व अंकुश ही आयुधे आहेत. यक्षाच्या पायाजवळ बैलाची आकृती कोरली असून हा सुद्धा यक्ष वृषभनाथाचा असावा.^{११०} यक्ष प्रतिमांच्या तुलनेने यक्षिणीच्या मूर्ती बहुविध प्रकारच्या आणि विपुल आहेत. त्यांची शिल्पे मुख्य तीन प्रकारची आहेत. १) स्वतंत्र, २) स्तूपाच्या तोरण-स्तंभावर खोदलेल्या, ३) मंदिर शिल्पातून आढळणाऱ्या

आहेत. त्यांना सुदर्शना, महाकोका, चक्रेश्वरी, अंबिका, चलकोका, चंद्रा, श्रीमादेवता भरारी, अजिता, अछुप्ता, लोलांतिका, बहुरूपिणी इ. नावे विशिष्ट परिस्थितीनुसार हिंदू, बौद्ध व जैन शिल्पात दिलेली आढळतात.^{१११}

या संग्रहात असलेल्या दोन यक्षिणीच्या शिल्पापैकी एक कोल्हापूर येथील वरुणतीर्थ वेस येथून व दुसरे शिल्प मिरज येथून आणले आहे. वरुणतीर्थ वेस येथील शिल्प दोन फुट आठ इंच उंच आहे. यातील यक्षिणी ललितासनामध्ये बसलेली असून मुकुटावर लहानसा तीर्थकर कोरलेला आहे. तिच्या हातामध्ये पाश, अक्षमाला व शुभफल आहे. परंतु शिल्पाच्या बैठकीवर कोणत्याही प्रकारचे लांछन दिसत नाही. मिरजहून आणलेली शिल्पाकृती वरीलप्रमाणे असून त्याच्या बैठकीवर गरुडाची आकृती कोरलेली आहे. या शिल्पातील मुद्रा मोहक व आकर्षक असून अर्धनग्न अवस्थेत आहे. स्त्रीच्या सौंदर्याचे तिच्या अंगप्रत्यंगाचे दर्शन या यक्षिणीच्या शिल्पातून आढळते. शिल्पामध्ये तिचे उफाळलेले विशाल उन्नत स्तन आणि नितंब दाखविले आहेत. त्या सुफलता आणि प्रजनन यांच्या देवता आहेत याचेच ते द्योतक असावे.^{११२}

वीरगल : वीरगल या शब्दाचा उगम कानडी भाषेतील असून वीराचे स्मारक करण्यासाठी खोदलेले शिल्प असा त्याचा अर्थ आहे. प्राचीन काळापासून भारतात देशासाठी किंवा एखाद्या सार्वजनिक हिताच्या बाबीसाठी ज्यांनी आपले आत्मबलिदान केले आहे अशा विरांची स्मारके उभारण्यासाठी अशा प्रकारची शिल्पे खोदलेली आढळतात. युद्धात किंवा एखाद्या साहसी कृत्यात गतप्राण झालेल्या शूर पराक्रमी पुरुषांना वीर म्हणतात व त्यांच्या विषयी किंवा त्यांनी आपले कोणत्याही प्रकारे अशुभ करू नये म्हणून त्या त्या व्यक्तीच्या नावाने दगड, लाकडी ठोकळे, घडीव मूर्ती यांची पूजा करण्याची जी प्रथा आहे त्याला वीरगल असे म्हणतात. अशाप्रकारची स्मारके खेडोपाडी विपुल प्रमाणात आढळतात. कालांतराने त्यानांच ग्रामदेवतांची प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. केरळमध्ये त्याला 'तर्श' म्हणतात, कानडीत 'कल्लू' म्हणतात. 'कल्लू' म्हणजे शिळा, कर्नाटकात त्याला वीरकल्लू म्हणून ओळखतात.^{११३} त्यानाच महाराष्ट्रात वीरगल म्हणतात. या

स्मारक शिळावर कोणाचेही नाव नसते. फक्त काही चित्रे कोरलेली असतात. वीरगलाचे तीन भाग असतात. त्यापैकी सर्वात खालील भागात युद्धाचा देखावा दर्शविलेला असतो. मधल्या भागामध्ये वीर पुरुष घेऊन जाणाऱ्या अप्सरा व सर्वात वरच्या भागात वीर पुरुष स्वर्गामध्ये शिवलिंगाची पूजा करीत आहे असे दर्शविलेले असते. काही शिल्पपटात तीन ऐवजी चार भाग दर्शविलेले असतात. त्यामध्ये खालच्या दोन भागात युद्धाचा देखावा असतो. क्वचित प्रसंगी वीरगलचे शिल्पपट दोन भागामध्ये आढळतो. प्रस्तुत संग्रहात पाच वीरगल प्रदर्शित करण्यात आलेले आहेत. यांची उंची एक फुटापासून पाच फुटापर्यंत असून बहुतेक सर्व शिलाहार व यादवकाळातील आहेत.^{११४} सर्वसाधारणपणे बहुतेक वीरगलामध्ये वीरपुरुष शिवलिंगाची पूजा करीत असलेला दाखविलेला असतो. मात्र या संग्रहालयातील वीरगलातील पुरुष देवीची पूजा करीत आहेत असे दर्शविले आहे. असे का असावे याविषयी एक तर्क बांधता येतो की, कोल्हापूर हे महालक्ष्मीचे पीठ असल्यामुळे स्थानिक श्रद्धेचा परिणाम कलेवरही झाला असावा. त्यामुळे यातील वीरपुरुष देवीची पूजा करतो आहे असे दाखविले आहे. त्याचबरोबर जर वीरपुरुष जैन किंवा बुद्धपंथी असेल तर वीरगलाच्या वरच्या व तिसऱ्या भागात तो निर्वाण मुद्रेमध्ये दर्शविलेला असतो.^{११५} वरील दोन्ही प्रकारचे वीरगल या संग्रहात आहेत.

अशा प्रकारच्या शिल्पांच्या अस्तित्त्वामुळे एक गोष्ट स्पष्ट होते की, वीरांनी केलेल्या बलिदानाबद्दल राजा, प्रजा आपली कृतज्ञता व्यक्त करीत असत. तसेच शिलाहार यादव काळात वापरात असलेली निरनिराळी आयुधे, पोशाख, अलंकार, केशभूषा इत्यादी बाबीविषयी माहिती मिळविण्यासाठी एक विश्वसनीय आधार म्हणूनसुद्धा या शिल्पाचा उपयोग होवू शकतो. त्याचबरोबर आणखी एक गोष्ट दिसते की, शिलाहार व यादव काळात लष्करात हत्ती, घोडे, पायदळ यांचा वापर स्वैरपणे केला जात होता. परंतु रामायण-महाभारतात वर्णन केलेले प्रसिद्ध रथ शिलाहार व यादव काळात लुप्त झाल्याचे दिसते. कारण यात कोठेही रथ नाहीत. यामध्ये वापरलेल्या तलवारी रुंद पात्यांच्या व लांबीस आखूड आहेत. ढालीचा आकार मोठा असून यौद्धाच्या शरीराचा बहुतेक भाग

झाकण्याइतक्या मोठ्या आहेत. यामध्ये कोरलेल्या तलवारी लहान असण्याचे एक कारण संभवते ते म्हणजे महाराष्ट्रीय माणूस शरीरयष्टीने मध्यम बांध्याचा आहे. या संग्रहातील वीरगल महाराष्ट्रातील असल्याने ते त्याचे प्रतिनिधीत्व करतात. त्यामुळे महाराष्ट्रातील लोक उत्तरेकडील तलवारीपेक्षा आखूड तलवारी वापरीत असावेत.^{११६}

सतिस्मारक शिल्पे : प्रस्तुत संग्रहालयात एकूण तीन सतिस्मारके असून त्यातील दोन मध्ययुगीन व एक मराठाकाळातील आहे. यामध्ये एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे ती म्हणजे हे सतीचे दगड नाहीत तर त्याची स्मारकशिल्पे आहेत. महाराष्ट्र व कर्नाटक भागात अशा प्रकारची सतीची स्मारकशिल्पे आढळतात. पती मरण पावल्याबरोबर त्यांच्या प्रेताबरोबर आत्मदहन करणाऱ्या स्त्रीला सती आणि या प्रथेला सतीप्रथा म्हणतात. ही प्रथा सहगमण, सहचरण, अन्वारोहरण, अनुमरण इ. नावांनी ओळखली जाते.^{११७}

प्रस्तुत संग्रहातील पहिले स्मारक शिल्प तांबूस करड्या रंगाच्या ढिसूळ दगडाचे असून त्यामध्ये तीन भाग दाखविले आहेत. सर्वात खालील भागामध्ये घोड्यावर बसलेला योद्धा कोरला असून घोड्याचे सर्व अंग चिलखताने आच्छादलेले आहे असे दर्शविले आहे. सर्वात वरच्या भागामध्ये घोड्यावर बसलेला योद्धा दाखविलेला आहे. हा योद्धा बहुधा सतीचा पती असावा व तो युद्धामध्ये मारला गेला आहे हे दाखविण्याचा उद्देश असावा असे वाटते.

या शिल्पाकृती खेरीज या संग्रहालयात नक्षीदार खांब, देवळाच्या चौकटीचे भाग, मगरीची व हत्तीची शिल्पे, द्वारपाल इ. प्रकाराची शिल्पे आहेत. यामध्ये तंतुवाद्य वाजविणाऱ्या स्त्रीचा हात वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. हे शिल्प कोल्हापूर जिल्ह्यातील बीड या गावी मिळाले. यामध्ये स्त्रिचा डावा हात तंतूवाद्य वाजवीत असल्याचे दर्शविले आहे. हातातील प्रत्येक बोटात व बोटाच्या नखात स्त्रीत्वाचा अविष्कार दर्शविला आहे. हाताच्या बोटांमध्ये उत्कृष्ट नक्षीकामकेलेल्या अंगठ्याकोरलेल्या आहेत व सुरेख अशी तीन कंकणे

दाखविलेली आहेत. शिल्पावर सुक्ष्म रेषा दाखविल्यामुळे एक प्रकारचा कलात्मक परिणाम साधला आहे.

चित्रकलाकृती: कोल्हापूरमध्ये अनेक नामवंत कलावंत जन्माला आले. यामध्ये कलातपस्वी आबालाल रहिमान, बाबुराव पेंटर, रवींद्र मेस्त्री, बाबा गजबर, गणपतराव वडणगेकर, माधवराव धुरंधर, रा.शि. गोसावी, दत्तोबा दळवी असे अनेक अखिल भारतीय ख्यातीचे चित्रकार होते. त्यामुळे कोल्हापूरमध्ये चित्रकलेचा एक प्रवाह निर्माण झाला. कोल्हापूरचा परिसर हा निसर्गसृष्टीने नटलेला, अनेक शतकांच्या वारसदार असलेल्या ऐतिहासिक वास्तू, शिल्पे, मंदिरे व समृद्ध वनराई हा या कला प्रवाहाचा मुलभूत प्रेरक घटक म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कारण कोल्हापूरच्या परिसरातील अनेक नयन मनोहर सुंदर देखावे या कलावंतानी आपल्या कुंचल्यातून साकार केले. या श्रेष्ठ कलावंतांच्या चित्रकलाकृती जतन व्हाव्यात व निरंतन जनतेच्या स्मरणात राहाव्यात या दृष्टिकोणातून कोल्हापूरमधील स्थानिक चित्रकारांच्या सहकार्यातून कोल्हापूर संग्रहालयात १९५३ मध्ये चित्रकलाकृती विभाग सुरु करण्यात आला. कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयात-

आबालाल रहिमान ^{११८} (१८६०-१९३१) यांच्या चार चित्रकलाकृती प्रदर्शित केलेल्या आहेत. यामधील 'बोअर हटिंग' या चित्राला इ.स. १९२९ मध्ये सुवर्णपदक मिळाले. ^{११९} या चित्रामध्ये छ. शिवाजी महाराज घोड्यावरून डूकराची शिकार करत आहे असे दर्शविले आहे. घोड्याची वेगवान धाव व डूकराची द्वेषपूर्ण हालचाल अतिशय कल्पकपणे चित्रित केलेली आहे. महाराजांचा करारीपणा व आवेशपूर्ण चाल, बाजूचे नैसर्गिक वातावरण आभासात्मक वास्तववाद दर्शवून जाते. रचनाचित्राचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून या चित्राचा उल्लेख करावा लागेल. ^{१२०} याशिवाय प्रस्तुत संग्रहात आबालालांचे उत्कृष्ट असे निसर्गचित्र आहे. यामध्ये प्रकाशाची अनुभूती व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण इथे त्यांनी बिंदूवादाचा उपयोग केलेला दिसत नाही. तैलचित्रामध्ये जाड रंगलेपणामुळे (इंपॅस्टो) जो ठसठशीतपणा येतो त्याचा काहीसा प्रयोग इथे केलेला आढळतो. तर काही ठिकाणी ते कंपनमय होते. या संमिश्र पद्धतीच्या रंगलेपणाने चित्राला

एक वेगळेपणा प्राप्त होतो. काव्यमय असल्यासारखा भास होतो.^{१२१} पंचगंगा नदीचे आणखी एक निसर्गचित्र कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयात आहे. सायंकाळचा सुमारास असावा, उंचीवरून पंचगंगा नदी दाखविलेली आहे. आबालालांचे हे एक अप्रतिम असे निसर्गचित्र आहे. रजपूत घाटाला वळसा घेऊन समोरच्या डोंगरात अदृश्य झालेली पंचगंगा व तिच्या दोन्ही काठावरील दोन्ही बाजू विशेष खुबीदार आहे.^{१२२}

बाबुराव पेंटर^{१२३} (१८९०-१९५४) यांच्या कुंचल्यातून साकारलेले अतिशय प्रसिद्ध चित्रकलाकृती प्रस्तुत संग्रहात आहे. 'जलवाहिनी' किंवा 'उषःकाल' या नावाने ओळखले जाते. हे चित्र बाबुराव पेंटरांच्या बहुचर्चित चित्रापैकी एक आहे. असे म्हणतात की, त्या काळच्या रसिकांच्या मागणीमुळे बाबुरावांना हे चित्र पुन्हा पुन्हा रंगवाव लागल. ह्या चित्रातील स्त्रीच्या चेहऱ्यावरचे मोहक भाव आणि पांढऱ्या साडीचे रंगलेपण इतके अप्रतिम आहे की एक घरंदाज लावण्ययुवती साक्षात आपल्या डोळ्या समोर साकार होते. गावाकडचा शांत रम्य निसर्ग आणि पार्श्वभूमीवरच्या संध वाहणाऱ्या नदीच्या पात्रात पडलेले संध्याकाळच्या गुलाबी क्षितीजांचे प्रतिबिंब चित्राचा मोहकपणा द्विगुणीत करते.^{१२४}

बाबुरावांचे हे चित्र व्यक्ती व समय रेखाटताना उत्कृष्ट नमुना मानता येईल. यातील एक महाराष्ट्रीय महिला देवपूजेसाठी पाणी नेत असून पार्श्वभूमीस उषःकालचे वातावरण दाखविले आहे. या चित्रात दाखविलेल्या स्त्रीचा पोषाख, तिने हातामध्ये धरलेली घागर. अभिषेक पात्र इत्यादीमध्ये कमालीला जिवंतपणा आणला असून पार्श्वभूमीमध्ये दाखविलेल्या प्रत्येक वस्तुत प्रभात कालाचा परिणाम स्पष्टपणे जाणवत आहे. बाबुरावांचे हे चित्र व्यक्ती व समय रेखाटनाचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून दाखविता येईल.^{१२५}

बाबा गजबर^{१२६} यांच्या कुंचल्यातून साकार झालेले १९६७ मधील कै. पंडित जवाहरलाल नेहरु यांचे एक अप्रतिम व्यक्तिचित्र संग्रहालयात आहे. यासाठी तैलरंगाचा वापर केलेला असून त्यामधील पोषाख, त्वचेचा हुबेहुब रंग, चेहऱ्यावरील भाव, बसण्याची ठेवण आणि उत्तम रंग मिश्रण इ. गोष्टीतून ही चित्राकृती उत्तम प्रकारे साधली आहे.

विशेषतः हाताच्या बोट्याची घडी व त्यावरील रक्ताच्या शिरा ह्यामध्ये कौशल्य पणास लागल्याचे दिसते.^{१२७} या चित्राविषयी कोल्हापुरातील चित्रकार व विचारवंत माधवराव बागल नमूद करतात की, “हे चित्र ग्राफीक वाटत नाही डीटेल बेताचाच आहे. ब्रशमध्ये बेडप आली आहे. चेहरा अलीकडचा अतिश्रमाने व व्यापाने थकलेला आहे असे वाटते. यातून त्यांच्या तैलरंगातील व्यक्तिचित्रणाचा हातखंडा व सफाईदारपणा दिसून येतो.”^{१२८}

गणपतराव वडणगेकर^{१२९} (१९१२-९०) यांच्या चार चित्राकृती कोल्हापूर वास्तुसंग्रहालयात आहेत. त्यातील दोन जलरंगातील निसर्गचित्रे व दोन व्यक्तिचित्रे आहेत. वडणगेकरांचे निसर्गचित्रामधले स्थान उच्च आहे. राजगडच्या किल्ल्याचा दरवाजा या निसर्गचित्रामध्ये त्यांचे जलरंगावरचे प्रभुत्व स्पष्ट करते. चित्र उठावदार दिसावे व त्यातील वास्तवता प्रभावीपणे दाखविण्यासाठी अनेकवेळा रंगलेपन करत. त्याचा प्रत्यय या चित्रात येतो. चित्रामधील छाया व प्रकाश यांचा परिणाम अप्रतिम असून जमिनीचा उंच सखलपणा विशेषत्वाने नजरेत भरतो. दरवाज्यासमोर बसलेला गुरेराखी आणि त्याची चरत असलेली शेळी अचूकपणे टिपलेली आहे. चित्रातील लहान गवतही तितकेच सफाईदारपणे साकारले आहे.^{१३०}

निसर्गचित्राप्रमाणे व्यक्तिचित्रणावर देखील त्यांचे प्रभुत्व होते. बाबुराव पेंटर ज्या प्रमाणे तैलरंगात आपले काम सफाईदारपणे करत त्याचप्रमाणे गणपतराव ते काम जलरंगात करत. प्रस्तुत संग्रहात सन १९६८ मध्ये त्यांच्या कुंचलातून जलरंगात साकारलेले एका गोसाव्याचे व्यक्तिचित्र वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. कारण यात जलरंगाबरोबर ‘पेन्सिल स्केच’चा वापर केलेला आहे. गोसाव्याच्या चेहऱ्यावरील वृद्धत्वाचे भाव मात्र चेहरा तेजस्वी आहे. यामध्ये मधून-मधून आवश्यकतेपणे काळ्या पेन्सिलचा वापर केलेला आहे. भगव्या रंगमिश्रणाची ही एक उत्तम कलाकृती आहे. गोसाव्याच्या डोक्याचे मुंडासे, गळ्यातील रुद्राक्षाची माळ, दाढी, कल्पकतेने दाखविलेली असून छाया व प्रकाश यांचा उत्तम संगम साधलेला आहे.^{१३१}

दुसरे व्यक्तिचित्र आहे. हा देखील व्यक्तिचित्राचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून दाखविता येईल. या चित्रातील पेहराव्यातील रंगसंगती इतकी सुरेख साधली आहे की चित्र पाहणाऱ्यास प्रत्यक्ष वुलनचे कापड चिकटविल्याचा भास होतो.^{१३२}

कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयात रा.शि. गोसावी^{१३३} (१९२२-८१) यांच्या तीन चित्रकलाकृती प्रदर्शित केलेल्या आहेत. यामध्ये इ.स. १९६६ मध्ये तैलरंगात चित्रित केलेले 'इंदूमती' हे व्यक्तिचित्र, इ.स. १९८९ मध्ये जलरंगातील 'हटस्' व 'समुद्र' ही निसर्गचित्रे यांचा समावेश आहे. 'इंदूमती' हे तैलरंगाचा कौशल्यपूर्ण वापर करून काढलेले चित्र वेगळाच दृकप्रत्यय देवारे आहे. त्यांच रंगज्ञान सखोल असल्या कारणाने या चित्रात अल्हाददायकपणा आलेला दिसतो. कारण या व्यक्तिचित्रातील स्त्रीची साडी व चोळीचा रंग इतका हुबेहुब साधला आहे की, पाहणाऱ्यास आपण प्रत्यक्ष मुलायमचे वस्त्रच पाहात आहोत की काय असा भास होतो. तसेच व्यक्तिचित्रामधील छायेचा भाग अगदी थोडक्यात परंतु फारच परिणामकारकरीतीने रंगविला आहे.^{१३४}

निसर्ग चित्रातील भावुकता पकडण्यात ते कमालीचे यशस्वी होते. निसर्गाकडे अगर चित्रण वस्तूकडे परंपरावादी पद्धतीने पाहण्याची रीत गैरसमजावर आधारीत आहे. असं गांसावींच मत होते. खुल्या आणि नैसर्गिक प्रकाशातील वस्तू आणि त्यावर पडलेली सावली ही वेगळी भासते. त्याचं कारण वेगवेगळ्या वस्तूवर पडलेला प्रकाश परावर्तीत होऊन त्यांच्या रंगरूपात अनेक बदल घडतात आणि त्याचे एक वेगळेच नातेसंबंध तयार होतात.^{१३५} याच शैलीतील एक निसर्गचित्र प्रस्तुत संग्रहात आहे. यामधला रंगाचा खेळकरपणा विशेष उल्लेखनीय आहे. रंगाचा नितळ स्वच्छपणा आणि पारदर्शकत्व यातून ते विषयाच्या गाभ्याचं दर्शन घडवितात. कमीत कमी रंगाचा वापर आणि ढंग प्रस्थापित करून एकसंघपणे चित्राची मांडणी यातून त्यांची कल्पना प्रत्ययाला येते.^{१३६}

दत्तोबा दळवी^{१३७} (१८८४-१९६५) यांचे प्रस्तुत संग्रहातील नवीन प्रयोग क्षमतेचे नाविन्य प्रत्ययास आणणारे जलरंगातील 'रायगडावरील शिवछत्रपतीची

समाधी' हे निसर्ग चित्र उत्तम जलरंग तंत्राचा उत्तम नमूना आहे. कृत्रिम पांढऱ्या रंगाचा वापर केलेला आहे. विशेष चित्रातील समाधीच्या पुढील बाजूस दाखविलेल्या मानवी आकृत्यामध्ये त्यांचे खरे कौशल्य नजरेत भरते. रंगलेपन पद्धतीच्या योजनेतून चित्र सौंदर्याला वेगळे वजन प्राप्त झालेले आहे. पण जे काय दिसते त्यापेक्षा बरेच कांही असणे जरूरीचे असते. ते चित्रात प्रीतीत होते. हा दृकप्रत्यय त्या चित्रकृतीला अधिक उंचीवर नेवून ठेवतो.^{१३८}

सय्यद अब्दुलगफार महमद गौस काझी : एस्.एस्. काझी^{१३९} यांच्या कुंचल्यातून साकार झालेली चार निसर्ग चित्रे या संग्रहालयात आहेत. त्यांनी आपल्या निसर्गचित्रात निसर्गातील अनेक बारकावे अभ्यासपूर्ण रीतीने दाखविले आहेत. या चारही निसर्गचित्रामध्ये त्यांचा झाडांचा सुक्ष्म अभ्यास दिसतो. त्यांची 'रेड रूफ्स' (Red Roofs) ही जलरंगातील चित्र कलाकृती वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. पिवळ्या रंगाचा स्वैरपणे केलेला वापर, कुंचल्यामधील जोरदारपणा व चित्रामध्ये योग्य ठिकाणी तांबड्या छपराची केलेली रचना यामुळे ही चित्र विशेष उल्लेखनीय आहे.^{१४०}

बाबुराव सडवेलकरांच्या^{१४१} (१९२८-२०००) जलरंगातील दोन चित्रकलाकृती आहेत. यामध्ये इ.स. १९६६ मधील व्यक्तिचित्र व इ.स. १९५१ मध्ये काढलेले 'बॉम्बे स्ट्रीट' हे निसर्गचित्र इ. समावेश आहे. प्रभावी पण डोळ्यांना अल्हाददायक वाटणे हे त्यांच्या चित्राचे वैशिष्ट्य आहे. रंग आणि त्यांची एकमेकातील मिश्रण उत्कृष्ट प्रकारचे आहे. अनेक रंग छटातून साकारलेले 'बॉम्बे स्ट्रीट' हे मुंबईमधील चित्र उत्कृष्ट आहे. यातील माणसांची भाऊगर्दीचे चित्रण उल्लेखनीय आहे.^{१४२}

कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयात रवींद्र मेस्त्री^{१४३} (१९२८-९५) यांच्या कुंचल्यातून साकार झालेली तैलरंगातील तीन व्यक्तिचित्रे आहेत. या तीनही चित्रात त्यांच्या शैलीचे वैशिष्ट्य दिसते. अचूक रंगसंगती, कुंचल्याचा बेडरपणा व चेहऱ्यावरील यथायोग्य भावदर्शन ही त्यांच्या व्यक्तिचित्रामधील खास वैशिष्ट्य आहेत. 'सुलु', 'सुचेता',

‘सुधा’ अशी या व्यक्तिचित्रांची नावे आहेत. तिन्ही व्यक्तिचित्रांना ‘मुंबई आर्ट सोसायटी’ व महाराष्ट्र सरकारची खास अशी पदके व दोन्हीपैकी एकाला प्रदर्शनातील पहिल्या प्रतीचे १०००/- चे बक्षिस मिळालेले आहे.^{१४४}

पहिले चित्र एका तरुणीचे आहे. हे चित्र पाहताच त्या मुलीबद्दल सहानुभूती वाटू लागते. ती दुःखी असावी व भावी आयुष्याचा विचार करित असावी. त्या विचाराचा प्रभाव शरीरावर आलेला वाटतो. यातील पार्श्वभूमी ही याच विचाराला पोषक आहेत. दुसरे चित्र लहान मुलीचे आहे. तारुण्याच्या उंबरठ्यावर अद्याप तिन पाय टाकलेला नाही. अल्लडपणा, निर्मळपणाचा भाव स्पष्ट तिच्या चेहऱ्यावर दिसतो. मात्र पार्श्वभूमी आनंददायी वाटते.^{१४५} व्यक्तिचित्रणांचे पारंपरिक नियम इथे पाळलेली नाहीत. प्रकाश योजना व पार्श्वभूमीवरील मांडणी अगदी मुक्तपणे केली असून रंगलेपन पद्धतीतही एक प्रकारचा स्वैरपणा आढळतो. समोरच्या वस्तूचे जड स्वरूप ओलांडून चैतन्यमय स्वरूपाचा शोध घ्यावयाचा हा प्रयत्न आहे.^{१४६} अनेक रंगछटांच्या एकत्रिकरणातून रंगारंगाच्या, सानिध्यातून, रंगकणातून ते त्यांचे निकटचे नातेसंबंध निर्माण करित. अनेक विभ्रमांचा सहज कलाविष्कार त्यांच्या चित्रातून दिसून येतो.^{१४७}

कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयात सुधा मदन-उपळेकर^{१४८} यांच्या कुंचल्यातून साकार झालेल्या दोन चित्राकृती प्रदर्शित केलेल्या आहेत. त्यामधील एक व्यक्तिचित्र आहे व एक लहान मुलगीचे चित्र आहे. यामधील व्यक्तिरंग त्यांनी कल्पकतेने व वास्तवतेने दाखविलेले आहे. मुलीच्या चेहऱ्यावरील भाव अतिशय समर्पकपणे उठवलेले आहेत. हे चित्र रंग, रेषा आणि आकार यांच्यातून साकार झालेल्या कलाकृतीचा उत्कृष्ट नमूना म्हणून दाखवता येईल.^{१४९}

बाळकृष्ण शिरगावकर (१९०९) यांच्या कुंचल्यातून १९४७ साली साकारलेले एक निसर्ग चित्र प्रस्तुत संग्रहात आहे. जलरंगात चित्रित केलेल एका खेड्यातील सायंकाळचे चित्र रंग वेधकपणे, रंगाच्या वाहतेपणाचा घेऊन आणि चित्रफलकांच्या पांढऱ्या

रिकाच्या जागांचा वापर निळ्या आभाळाचा गहिरेपणा यातून खेडयातील दृश्य साकारले आहे. हे चित्र आपणास कोल्हापूर संग्रहालयात पहावयास मिळते. घराचे वास्तवपूर्ण रेखाटन, काळ्या शाईच्या पेनाचा उपयोग चित्राला उठाव देत. घराच्या समोर खेळणाऱ्या लहान मुली झाडांची गर्दी, वर फिकट होत जाणारे आभाळे यांचे वास्तवतेने दर्शन होते.^{१५०}

चांगदेव शिगावकर (१९१२-८९) यांचे जलरंगातील १९५२ साली चित्रित केलेले निसर्गचित्र कोल्हापूर संग्रहालयात आहे. पंचगंगा नदीच्या किनाऱ्यावरचे त्यांचे चित्र चांदण्या रात्रीचे विहगम निसर्गदृश्य दाखवते. पोर्णिमेची रात्र असावी चंद्र उगवून वरती आलेला आहे. त्याचे प्रतिबिंब नदीच्या पात्रात आपले रूप न्याहाळत आहे असे वाटते. नदीपात्रापासून घाट सुरु होऊन एका मंदिराजवळ संपतो. मंदिराचे पांढरेशुभ्र शिखर जणू आकाशाचे चुंबन घेत आहेत. जणू ते अवकाशाच्या पोटात शिरले आहे. मंद झालेला प्रकाश, त्या वातावरणाचे सारे विभ्रस आपल्या चित्रफलकावर मोठ्या आत्मविश्वासाने त्यांनी साकारले आहे. नदी किनाऱ्याजवळचे शेकोटीचे चित्रदेखील बोचऱ्या थंडीची प्रतिची आणून देते. यामध्ये दोन शेकोट्या दाखविलेल्या असून कांही लोक त्याच्या बाजूला शेकत आहेत. संध्याकाळचे निरभ्र अवकाश आणि चंद्राच्या शितल प्रकाशाने नटलेला निसर्ग अशा प्रकारचे चित्र हुबेहुब साधले असून यामधून या कलावंताची कलेमधील तन्मयता दिसून येते व विषयाला भिडण्याची त्यांची कुवत एखाद्या कसलेल्या कलावंताप्रमाणे होती याची प्रचिती येते.^{१५२}

कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयात इतर अनेक मान्यवर व प्रसिद्ध चित्रकारांच्या पुरस्कार प्राप्त कलाकृती प्रदर्शित केलेल्या आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने एस्.एन्. रझा, के.व्ही. गुळवणी, एम्.आर. चाफळकर, दिलीप जामदार, डी.बी. क्षिरसागर, बी.आर. कोल्याळकर, विलास बकरे, सुहास बहुलकर, ललित देशपांडे, मोहन वडणगेकर, मधुकर पोकळे, सिद्धार्थ अर्जुनवाडे, सुधीर काटकर, के.बी. कुलकर्णी यांच्या कुंचल्यातून साकार झालेल्या जलरंग व तैलरंगातील कलाकृती प्रदर्शित केलेल्या आहेत.

कोल्हापूर येथे भरलेल्या महाराष्ट्र राज्याच्या ९व्या कला प्रदर्शनात पहिल्या क्रमांकाचे बक्षीस मिळालेले श्री मधुकर पोवळे यांचे 'गाढ निद्रा' (Sound Sleep) हे १९६५ सालातील जलरंगातील एका तरुण मुलगीचे एका अंगावरती पाटमोरी झोपलेल्या अवस्थेतील हे चित्र आहे. यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे यामध्ये विविध जलरंगाचा एकत्रित मिश्रण करून वापर केलेला आहे. यामध्ये कलावंताने आपली कल्पकता पनाला लावून चित्रामध्ये भापकेबाज व उठावदारपणा आणलेला आहे. 'अर्ध घागरा' परिधान केलेली ही चिर तरुणी एका आभासात्मक प्रतिमेची आठवन करून देते.^{१५३}

के.व्ही. गुळवणी यांचे जलरंगातील 'संध्यामठ' हे चित्रदेखील प्रसिद्ध आहे. पाण्यावर पसरलेले कोवळे ऊन, या सर्वांच्या पार्श्वभूमीवर असलेला शालिनी पॅलेस, त्याचे प्रतिबिंबित झालेले घुमट, पाण्यावरती दिसणारी सुर्याची किरणे व त्यातून प्रतिबिंबित होणारे प्रकाशाचे भास आणि अनेक दगडाच्या शिळामधून तयार झालेले संध्या मठाचे चित्र विलोभणीय वाटते.^{१५४}

के.बी. कुलकर्णी यांचे तैलरंगातील एका तरुण मुलीचे 'प्रतिक्षा' नावाचे चित्रदेखील उत्कृष्ट आहे. यामध्ये १५ ते २० या वयोगटातील एक सुंदर तरुणी कोणाचीतरी प्रतिक्षा करित आहे. तिच्या चेहऱ्यावरील आतुरलेले भाव व्यक्त करण्यात कलाकार यशस्वी झालेले दिसतात. 'आर्ट सोसायटी ऑफ इंडिया' यांचे १९८६ साली पारितोषिक प्राप्त झालेले तैलरंगातील 'अलेक्झांडर' हे व्यक्तिचित्र देखील वैशिष्ट्यपूर्ण असे आहे. याशिवाय सुहास बहुळकर या ख्यातनाम चित्रकाराची जलरंगातील दोन व्यक्तीचित्रे पहावयास मिळतात. १९५४ साली साकारलेले व्यक्तिचित्र व १९८४ साली साकारलेले वयस्क व्यक्तीचे चित्र प्रस्तुत संग्रहात प्रदर्शित केलेले आहे. सुहास बहुळकर यांच्या चित्राची समीक्षा किंवा त्यातील भावना शोधणे कठीण काम आहे. सुहास बहुळकर हे व्यक्तिचित्रण करण्यात माहीर आहेत. त्यांची कांही व्यक्तिचित्रे राष्ट्रपती भवनात आहेत तर कांही संसद भवनात आहेत. या थोर कलावंताची चित्रे आपणास या संग्रहालयात पहावयास मिळतात.^{१५५}

संकीर्ण कलाकृती :

जरीच्या कलाकृती : (जरीकाम) सावंतवाडीहून^{१५६} या संग्रहालयास कांही जरीच्या वस्तू मिळालेल्या आहेत. त्यामध्ये उत्कृष्ट प्रकारचे चार पंखे आहेत. चांदीची पातळ व पसरट तार रेशमी, कृत्रिम रेशमी वा सुती धाग्यावर गुंडाळून तयार करतात. त्या धाग्याला 'चांदीची जर' किंवा 'कलाबत्' असे म्हणतात. ती नम्य व चकचकीत असून वस्त्रामध्ये विणता येते. चांदीच्या तारेवर सोन्याचे पाणी देऊन सोनेरी जर तयार करतात.^{१५७} या संग्रहालयातील जरीचे पंखे वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. यामध्ये पार्श्वभूमीसाठी तांबडी व हिरवी मखमल वापरली असून त्या मखमलीवर सोनेरी धाग्यानी विणकाम केलेले आहे व पंख्याच्या मध्यभागी मोर विणलेला आहे. मोराच्या भोवती पानाफुलांचे नक्षीकाम केलेले आहे, पंख्याच्या बाहेरील बाजूस सोनेरी झालरी लावल्या आहेत. पंख्याला पितळेचा दांडा असून त्यावर रंगाचे कोरीव काम केलेले आहे. याची लांबी १४ इंच असून त्याच्या वरच्या बाजूस मोराची आकृती आहे. त्यामुळे याला 'मोरपंखच' म्हणावे लागेल. दुसऱ्या प्रकारच्या पंख्यामध्ये गडद जांभळ्या व गडदहिरव्या रंगाच्या मखमलीचा उपयोग पार्श्वभूमीसाठी केलेला असून पंख्यांच्या खालील व वरील बाजूस पिसारा पसरलेल्या मोराच्या दोन आकृत्या विणलेल्या आहेत. या पंख्याचा दांडा लाकडी असून तो तांबड्या रंगात आहे.^{१५८}

भेंड्याची कलाकृती : हस्तकलेचा एक अतिउत्कृष्ट नमुना म्हणून या कलाकृतीकडे बोट दाखविता येईल. एका विशिष्ट प्रकारच्या भेंडाच्या झाडापासून ही कलाकृती बनविलेली असून ती सावंतवाडीहून या संग्रहालयास मिळालेली आहे. या कलाकृतीत अर्ध अंडाकृती काचेचे झाकण आहे व आतमध्ये अप्रतिम अशी गुलाबाची फुले असलेली फुलदाणी तयार केलेली आहे. गुलाबाच्या प्रत्येक पाकळीचा आकार अगदी हुबेहुब साधला असून त्यामध्ये कमालीचा जिवंतपणा आणला आहे. फुलदाणीच्या भोवती नक्षीदार कुंपण केलेले आहे व त्यावर विविध प्रकारचे पक्षी दाखवले आहेत. कुंपणाच्या

बाहेर चार प्रकारच्या पेहराव केलेल्या चार मानवी आकृत्या अतिशय कलात्मकरित्या केलेल्या असून या आकृत्यामधील वेशभूषेतील बारकावे वाखाणण्यासारखे आहेत.^{१५९}

मातीची भांडी : कोरीव काम केलेली सहा मातीची भांडी सावंतवाडीहून या संग्रहालयात आणलेली आहेत. या भांड्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे भांड्याचा चिखल ओला असतानाच सर्व कोरीव काम पूर्ण केलेले आहे. या भांड्याचे आकार निरनिराळ्या प्रकारचे असून त्यातील तीन भांड्यावर हिंदू देवदेवतांच्या आकृत्या कोरलेल्या आहेत व आकृत्याच्या बाजूस पानाफुलांचे नक्षीकाम केलेले आहे. त्यामुळे यातील सौंदर्य उल्लेखनीय आहे. या प्रकारातील इतर भांड्यावर अशाच प्रकारचे असामान्य असे नक्षीकाम कोरलेले आहे.^{१६०}

रंगीत मातीची भांडी : १८८८ मध्ये पुणे येथे भरलेल्या प्रदर्शनातून ही भांडी घेण्यात आलेली आहेत. यातील सात भांड्यावर लाखेचा थर देऊन त्यावर निरनिराळे रंग वापरून मानवी आकृत्या, पानेफुले इ. नक्षीकाम केलेले आहे. या सातही भांड्यासाठी तांबूस रंग वापरला असून बाकी पांढऱ्या व पिवळ्या रंगाने नक्षीकाम केलेले आहे. या भांड्यावरील नक्षीकामातील प्रमाणबद्धता, रंगसंगती, बाह्यरेषा, चकचकीतपणा विशेष उल्लेखनीय आहे.^{१६१}

चिनी मातीच्या फुलदाण्या : कोल्हापूर येथील शासकीय विश्रामगृहामधून २७ इंच उंचीच्या दोन फुलदाण्या या संग्रहालयास मिळालेल्या आहेत. या फुलदाण्यावर चितारलेले नक्षीकाम अप्रतिम असून त्यातील एक फुलदाणी तांबड्या रंगाची व दुसरी निळ्या रंगाची आहे. दोन्ही फुलदाण्यांच्या बाजूस पक्षाच्या पंखाच्या आकाराच्या मुठी असून त्या सोनेरी रंगाने रंगविलेल्या आहेत. फुलदाण्याच्या मध्यभागी योद्ध्याच्या आकृत्या चितारल्या असून त्यांच्या हातामध्ये ढाली व तलवारी दाखविल्या आहेत. योद्ध्यानी अंगावर चिलखत परिधान केलेला आहे असे दर्शविले आहे. काळ्या रेषांच्या साहाय्याने त्यांच्या चेहऱ्यावर विशिष्ट भाव दाखविले आहेत. त्या आकृत्यामधील रचना,

प्रमाणबद्धता, पोषाख, हत्यारे इ. वरून त्यामध्ये असणारे चिनी कलेतील वैशिष्ट्ये नजरेत भरते. योद्ध्याच्या आकृत्यावर भगवा, पिवळा, पांढरा, काळा, निळा, हिरवा असे विविध रंग वापरले आहेत. त्यामुळे फुलदाण्यावरील चित्रण हे आकर्षक व मोहक वाटते.^{१६२}

काष्ठशिल्प : (लाकडी शिल्प) लाकडावरील कोरीव काम हा भारतातील प्राचीन कलाविष्कार आहे. विपुल प्रमाणातील जंगले आणि विविध प्रकारच्या लाकडाच्या अनेक कलाकृती कारागिरानी तयार केलेल्या आहेत. महाराष्ट्रामध्ये लाकडाच्या कलाकुसरीच्या वस्तू बनविण्याविषयी सावंतवाडीचा लौकिक आहे. खुद्द सावंतवाडी या ठिकाणी बनविलेली हिंदु स्त्री, ब्राह्मण लेखनिक व मराठा शिपाई ह्या तीन काष्ठशिल्पकलाकृती या संग्रहालयात आहेत. या शिल्पाकृतीतील डोळ्यामध्ये कमालीचा जिवंतपणा आणलेला आहे. मात्र सदरच्या शिल्पामध्ये प्रमाणबद्धता असली तरी या शिल्पाकृतीच्या काही काम कृत्रिम व घोटीव वाटते.^{१६३}

चंदनी कोरीव काम : भारतीय वृक्षामध्ये चंदनाला त्याच्या सुगंधामुळे अधिक महत्त्व आहे. भक्तगण चंदन उगळून देवाच्या प्रतिमेला टिका लावतात. कारण चंदन पवित्रतेचे प्रतिक आहे. ते अविवेक, विषयुक्त आणि द्वेषाबरोबर राहून सुद्धा आपला गुणधर्म सोडत नाही.^{१६४} प्रस्तुत वस्तुसंग्रहालयात एकूण सहा चंदनाच्या शिल्पाकृती आहेत. त्या सर्व सावंतवाडीहून आणल्या आहेत. १) कृष्ण : या शिल्पाकृतीतील कृष्ण उजवीकडे बघून वेणू (बासरी) वाजवीत आहे व त्याच्या पाठीमागे गाय दाखविलेली आहे व ती कृष्णाच्या उजव्या पायाचा तळवा चाटत आहे असे दर्शविले आहे. कृष्णाच्या मुकुटावर बारीक नक्षीकाम केलेले आहे. मूर्तीच्या अंगावर कटिसूत्र, कंठा, बाहुसूत्र, कर्णभूषणे इ. अलंकार घातलेले आहेत. या शिल्पाकृतीची उंची सहा इंच आहे. २) शिव : या शिल्पाकृतीतील शिव नागावर बसलेला दाखवला आहे. उजवा पाय नागाच्या मस्तकावर व डावा पाय जमिनीवर टेकला आहे. डाव्या हातामध्ये नागाचे शेषूट पकडलेले आहे. ३) विष्णु : या शिल्पाची उंची पाच इंच आहे. हातामध्ये शंख, चक्र, पद्म, गदा इ. आयुधे धारण केलेली आहेत व कटिसूत्र, हार, कंठा व कर्णभूषणे इ. अलंकार दिसतात. मूर्तीच्या

दोन्ही बाजूस चवरी वाहक स्त्रिया आहेत. विष्णुच्या पाठीमागे दाखविलेल्या प्रभावळीवरील कोरीव काम उल्लेखनीय आहे. ४) गणेश: या शिल्पाकृतीतील गणेश उत्तम प्रभावळीमध्ये बसलेला दाखविला आहे व वरच्या हातात अंकुश, डाव्या हातामध्ये परशू आहे. याची उंची नऊ इंच आहे, ५) महिषाशूरमर्दिनी : या शिल्पाकृतीची उंची सात इंच असून डाव्या पायाने रेड्यास चेंगरले आहे. या शिल्पाकृतीस आठ हात दाखविलेले आहेत. उजवीकडील दोन व डावीकडील एक अशा तीन हातानी भाला धरून रेड्याच्या मस्तकावर खुपसला आहे. डावीकडील वरच्या व खालच्या हातामध्ये देवीने अनुक्रमे शंख व दैत्याचे मस्तक हातात घेतले आहे. इतर हातामधील आयुधे भग्न असून ती स्पष्ट दिसत नाहीत. ६) गौरी : उत्तम प्रकारच्या कोरीवकाम केलेल्या प्रभावळीमध्ये गौरीची शिल्पाकृती कोरलेली आहे. या शिल्पातील देवीच्या अंगावर अनेक प्रकारचे लहान अलंकार कोरलेले आहेत व दोन्ही हातात लहानसे शिवलिंग धारण केलेले आहे असे दाखविले आहे.^{१६५}

हस्तिदंती कोरीव वस्तू : प्रस्तुत संग्रहालयात हस्तिदंताच्या दोन शिल्पाकृती आहेत. छ. शाहू महाराज व कृष्ण. छ. शाहू महाराज या शिल्पाकृतीत भारदार अशा फेट्यात दाखवलेले असून त्यांच्या चेहऱ्यावरील भाव स्पष्ट दिसतात. त्या बाजूला संस्थानचे बोधचिन्ह आहे. कृष्णाच्या शिल्पामध्ये कृष्ण गाईला टेकलेला असून त्यावर शेषशाई नागाने फणा करून छाया धरण्याचा प्रयत्न केला आहे असे दृश्य रेखाटलेले आहे. या शिल्पामध्ये उत्कृष्ट कलाकुसरीबरोबर सफाईदारपणे उत्कृष्ट आहे.^{१६६}

या संग्रहात कांही संकीर्ण वस्तु एकत्रित प्रदर्शित करण्यात आलेल्या आहेत. त्यामध्ये दगडी चिलिम, वाळुचे घड्याळ, पितळी चुन्याची डबी, पंचागे, विविध पोषाख, दगडी तांबा, पेला, दौत, दगडी संदूक, मोठी घंटा, गरुड ध्वज इ. वस्तुचा समावेश आहे. यातील कांही वस्तु वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत.

चिमाजी आप्पाने (१७०८-४०) वसई घेतल्यानंतर पोर्तुगीजाकडून ज्या तीन घंटा मिळाल्या त्या त्यांनी सातारच्या शाहू महाराजांना दिल्या होत्या. त्यापैकी सदरची घंटा

सातारच्या शाहू महाराजांनी महालक्ष्मीच्या देवालयास पाठविली होती. ही घंटा महालक्ष्मीच्या घाटी दरवाजावर ठेवलेली होती. मात्र तिला तडा गेल्याने राजर्षि शाहू महाराजांनी १८९१ मध्ये इंग्लंडहून दुसरी घंटा आणली व त्याठिकाणी बसवली. त्यानंतर सदरची घंटा संस्थानाकडून संग्रहालयास मिळाली.^{१६७} या घंटेवर Grotia Plena dominvs Tecvm AVF Maria अशी अक्षरे कोरलेली आहेत.

प्रस्तुत संग्रहात एक वाळूचे घड्याळ आहे. अशा प्रकारची घड्याळे युरोपमध्ये चौदाव्या शतकात वापरात होती. यात एका लाकडी चौकटीत एकमेकांना छिद्राने जोडलेली दोन त्रिकोणी आकाराची काचेची भांडी असत. एका भांड्यात बारीक कोरडी वाळू असते. ती वाळू त्या छिद्राद्वारे ती सर्व एक तासात खालच्या भांड्यात पडेल अशी रचना असे. सर्व वाळू खाली पडल्याबरोबर ते लगेच उलटे केले जात. अशा तऱ्हेने एक तासाचा कालखंड मोजण्यात येत असे.^{१६८}

संग्रहालयाच्या संकीर्ण संग्रहात कांही संस्कृत मधील जुनी पंचांगे^{१६९} आहेत. शके १७५६, (१८३४) शके १७६४, (१८४२) शके, १०५९ (१९३७) सालातील संस्कृत पंचांगे आहे.

प्रस्तुत संग्रहात मातीची भाजून बनवलेली विविध पशु-पक्षाच्या आकाराची वाद्य प्रदर्शित केलेली आहेत. मातीपासून बनवलेली ही वाद्य भाजलेली असल्यामुळे त्यास मजबूत व टिकाऊपणा आलेला आहे. याचे आकार विशिष्ट प्रकारचे आहेत. मासा, पोपट, चिमणी, कासव, मोर इ. पशुपक्षाचे आकार आहेत. ही वाद्य बहुधा मराठा काळातील लहान मुलांच्या खेळण्यातील असावीत. कारण अलीकडच्या काळात अशा प्रकारची वाद्य आढळत नाहीत. गरूडध्वज : ब्रॉन्झ विभागात एक गरूडध्वज आहे. हा पंचधातूचा असल्या कारणाने काहीसा काळसर पडलेला आहे. या गरूडध्वजाला पंख दाखवलेले असून तो मनुष्यरूपात आहे. (एखाद्या राष्ट्राचे किंवा राज्याचे प्रमुख मानचिन्ह असते त्याला ध्वज म्हणतात.) प्राचीन काळी ध्वजदंड बहुधा बांबूचा किंवा बकुल, शाल, पलास व कंदब इ. लाकडाचा करीत. याचे आठ प्रकार असत. जया, विजया, भीमा,

चपला, वैजयंतिका, दीर्घा, विशाला व लौला इ. यातील कांही ध्वजाना दोन पताका लावलेल्या असत. तर कांही ध्वज निष्पताक (पताकारहित) असत. निष्पताक ध्वजावर गरुड, त्रिशूळ, कमळ, कुंभ व चक्र इ. चिन्हे असत. युद्धात शत्रूच्या ध्वजावर मारा करून तो मोडणे याला महत्त्व होते. कारण ते पराभवाचे सूचक मानले जाई. त्यामुळे रणांगणात लढणारे वीरपुरुष ध्वजाच्या रक्षणासाठी आपल्या पराक्रमाची शर्थ करीत. कारण ध्वज हे सर्व सेनेचे स्फूर्तिस्थान असे. प्राचीन काळापासून भिन्न-भिन्न मानव समुह आपला वेगळेपणा दर्शविण्यासाठी निरनिराळी चिन्हे वापरू लागले. पुढे दोन समुहांचा संघर्ष सुरू झाल्यानंतर अशा चिन्हाची आवश्यकता तीव्रपणे भासू लागली. त्या आवश्यकतेतून पुढे स्वतंत्र ध्वजाची कल्पना उगम पावली. संघसत्तेतूनच राजसत्तेचा उदय झाला. त्यामुळे ध्वज हे राजचिन्ह ठरले. मौर्य सम्राटाचा मयुरध्वज व गुप्ताचा गरुडध्वज प्रख्यात आहे. विष्णु गरुडांकित असतो म्हणून त्याला गरुडध्वज हे विशेषण लावले जाते.^{१७०}

शस्त्रास्त्र : प्रस्तुत संग्रहालयात प्रदर्शित केलेली शस्त्रास्त्रे व न्यू पॅलेस संग्रहालयातील शस्त्रास्त्रे यात साम्य असल्याने त्याची सविस्तर चर्चा प्रकरण क्रमांक चारमध्ये केली आहे.

निष्कर्ष :

कोल्हापूरची आद्य वसाहत म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या ब्रह्मपुरीच्या टेकडीवर इ.स. १९४५-४६ मध्ये पुण्यातील 'डेक्कन कॉलेज रिसर्च इन्स्टिट्यूट' या संस्थेमार्फत डॉ. एच्.डी. सांकलिया व डॉ. एम्.जी. दीक्षित यांच्या मार्गदर्शनाखाली उत्खनन करण्यात आले. या उत्खननामधून इ.स.पू. २०० वर्षा पासूनच्या रोमन, सातवाहन, उत्तर सातवाहन, शिलाहार व बहामनी काळातील अनेक पुरातत्वीय अवशेष प्राप्त झाले. या पुरातत्वीय अवशेषांचे जतन व संवर्धन व्हावे व त्याद्वारे कोल्हापूरचा वैभवशाली सांस्कृतिक व ऐतिहासिक वारसा जिवंत रहावा या उद्देशाने कोल्हापूर संस्थानच्या पुरातत्व खात्याने इ.स. १९४६ मध्ये कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना केली. कोल्हापूरमध्ये स्थापन झालेले हे पहिलेच संग्रहालय म्हणावे लागेल. कारण याच्या अगोदर अशा प्रकारचा संग्रहालय

स्थापनेचा प्रयत्न झालेला दिसत नाही. पुरातत्वीय वस्तूच्या विभागापासून सुरु झालेल्या या संग्रहालयात सध्या सात विभाग (दालन) आहेत. यामध्ये पुरातत्व विभाग, शिल्पाकृती विभाग, व्यक्तिचित्र विभाग, निसर्गचित्र विभाग, पंचधातू विभाग, संकीर्ण कलाकृती विभाग व शस्त्रास्त्र विभाग इत्यादीचा यात समावेश आहे. या विभागामधून सातवाहन ते मराठी राज्याच्या ऱ्हास काळापर्यंतचा सांस्कृतिक बदल कशाप्रकारे झाला हे दिसून येते. मातीची भांडी, खापरे, मणी व बांगड्या, पोसाडनची शिल्पाकृती इत्यादीच्यामधून रोमन संस्कृतीचा प्रभाव प्रतिबिंबित होतो. सातवाहन काळातील कलापद्धती व वैशिष्ट्य व शिलाहार बहामनी काळातील कलापद्धती व वैशिष्ट्यात कशा प्रकारे बदल झाला हे मुख्यत्वे करून दिसून येते. मातृकामूर्ती, अर्चनाकुंड, हत्तीस्वार, शिवलिंग इत्यादीमधून तत्कालिन समाजातील धार्मिक प्रथा व परंपरा यावर प्रकाश टाकण्यास मदत होते.

कोल्हापूरवर अनेक सत्ताधिकांनी राज्य केले. त्या-त्या काळातील कलेचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या अनेक वास्तू व वस्तु कोल्हापूरच्या परिसरातून प्राप्त झालेल्या आहेत. त्या संवर्धित करण्याचे काम संग्रहालयाच्या माध्यमातून झालेले आहे. पूर्व मध्यकालीन व मध्यकालीन दगडी शिल्पकृतीतून शिल्पकलेत झालेला बदल अभ्यासण्यास मदत होते व हत्तीस्वार, पोसाडन, श्रीयंत्रयुक्त शिवलिंग, मातृकामृती व चंद्र इ. शिल्पाकृती एका वेगळ्या शिल्पाकृती प्रवाहाची ओळख करून देतात.

राजर्षि शाहू महाराजांच्या काळात कोल्हापूरात कला क्रांतीच झाली असे म्हणावे लागेल. कारण या काळात संगीत, गायन, नाटक, चित्रपट, कुस्ती, तमाशा व चित्रकला इ. क्षेत्रातील कलावंताना राजाश्रय व प्रोत्साहन मिळाल्याने या क्षेत्रातील कलावंतानी उत्तुंग भरारी घेतली व नावलौकिक वाढवला. तर चित्रकारांनी कोल्हापूरी पद्धतीचा एक वेगळा कला प्रवाहच सुरु केला. याची सुरुवात आबालाल रहिमान यांच्यासारख्या द्रष्ट्या प्रतिभावंतानी केली तर बाबुराव पेंटरसारख्या कल्पक प्रतिभेतून या प्रवाहाला नवे मानदंड प्राप्त झाले. राजर्षि शाहू महाराजांनी दिलेला प्रेरणास्त्रातून कोल्हापूरच्या चित्रकारांची मालिकाच निर्माण झाली. त्यामुळे राजर्षिचा हा काळ अभिजात कला निर्मितीचा काळ

म्हणावा लागेल. राजर्षिचा राजाश्रय संपून अनेक दशकांचा काळ संपून गेलेला आहे. मात्र आबालाल, बाबुराव ते गणपतराव वडणगेकर यांच्यापर्यंत हा प्रवाह व परंपरा अखंडीतपणे वाहत झालेला आहे.

संदर्भ सूची व तळटिपा

- १) पवान ना.व., कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयाची मार्गदर्शिका, मुंबई, १९७२, पृ.१.
- २) सी. शिवराममूर्ती, भारतीय संग्रहालयाची निर्देशिका, दिल्ली, १९६०, पृ. ४१.
- ३) दै. पुढारी, ७ फेब्रुवारी, १९५६, पृ. ४.
- ४) सी. शिवराममूर्ती, उपरोक्त, पृ. ४१.
- ५) दै. पुढारी, उपरोक्त, पृ. ४.
- ६) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ.१.
- ७) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- ८) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. १
- ९) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- १०) कित्ता.
- ११) सबनीस आर.व्ही., नोट्स ऑन कोल्हापूर, बॉम्बे, १९२५, पृ. ५९.
- १२) 'गॉथिक' शैलीचा उगम १२व्या शतकाच्या मध्यास फ्रान्सच्या उत्तरमध्य भागात झाला. कॅथ्रीड्रल्स (चर्च) ह्याच प्रारंभीच्या गॉथिक शैलीतील वास्तू, त्या विशेषत्वाने धर्माशीच निगडीत होत्या. गॉथिक ही संज्ञा प्रबोधन काळातील कलावंतांनी मध्ययुगीन वास्तू कलेच्या एका प्रकाराला उद्देशून वापरली. हा वास्तू प्रकार त्यांच्या दृष्टीने प्राकृतिक होता. तो त्यांना रोमन साम्राज्यकालीन अभिजात कलेची जागा घेणाऱ्या 'गॉथ' जमातीच्या कलेसारखा वाटला. तेव्हा १९व्या शतकातील स्वच्छतावादी लेखकांना या कलेविषयी आस्था वाटू लागल्याने तिचे कौतुक करू लागले. त्यामुळे पुढील काळात याचा प्रसार होऊन इंग्लंड, स्पेन, जर्मनी व इटली या देशात प्रसार झाला. यातूनच हळूहळू आंतरराष्ट्रीय गॉथिक शैलीचा विकास झाला. (मराठी विश्वकोश, पृ. २१)
- १३) मोडक बा.प्र. कोल्हापूर राज्याचा इतिहास, भाग दोन, पृ. २१८.
- १४) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- १५) डॉ. सांकलिया एच्.डी., डॉ. दीक्षित एम्.जी., एक्सकॅव्हेशन अँट ब्रह्मपुरी, पुणे, १९५२, पृ. ६०.
- १६) देव शां.भा., महाराष्ट्र : एक पुरातत्वीय समालोचन, मुंबई, १९६४, पृ. ५९.

- १७) कित्ता, पृ. ५९.
- १८) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ ११.
- १९) रानडे पंढरीनाथ, सातवाहन कालीन महाराष्ट्राची अर्धिक जडण-घडण, बेंद्रे वा.सी., (संपा.) निबंध संग्रह, मुंबई, १९६७.
- २०) इनस्लायकोपिडिया ब्रिटानिका, खंड १८वा, लंडन, पृ. २८८.
- २१) गोरक्षकर सदाशिव, प्राचीन धातूमूर्ती, दोशी सरयु, (संपा.) महाराष्ट्र, मुंबई, १९८५, पृ. १६६.
- २२) इनस्लायकोपिडिया ब्रिटानिका, उपरोक्त, पृ. २८८.
- २३) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- २४) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ११.
- २५) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- २६) हत्तीस्वाराची ही वैशिष्ट्यपूर्ण शिल्पाकृती ओतीव (लोहाचा रस तयार करून साच्यात भरणे) स्वरूपाची आहे. सातवाहन कालीन लोह किंवा शिल्प तंत्रात झालेली प्रगती दर्शवते. याच्या श्री.म. माटे यांनी दोन पद्धती सांगितल्या आहेत. पहिल्या मध्ये साच्याचा वापर करत. तर दुसऱ्या प्रकारात मेणाच्या मूर्तीचा वापर करत. यामध्ये मेणाची मूर्ती तयार करून त्यावर आवरण घालून सुकवून घेत व डोक्याकडील छिद्रातून तप्त धातुरस ओतण्यात येईल. त्यामुळे मेण उष्णतेने वितळून बाहेर येई व मेणाच्या मूळ मूर्तीच्या ठिकाणी धातूची मूर्ती तयार होत असे. (प्राचीन भारतीय कला, पृ. १४२)
- २७) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- २८) कित्ता, पृ. १६६.
- २९) देव श.भा., उपरोक्त, पृ. ५४.
- ३०) डॉ. देशपांडे सु.र., भारतीय कामशिल्प, पृ. ५७.
- ३१) कित्ता, पृ. ५७-५८.
- ३२) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ५४.
- ३३) डॉ. देशपांडे सु.र., उपरोक्त, पृ. ५७-५८.
- ३४) कित्ता, पृ. ५७-५८.

- ३५) डॉ. चौधरी कि.का., कोल्हापूर जिल्हा गॅझेटियर, पृ. ३४.
- ३६) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- ३७) मिराशी वा.वि., सातवाहन आणि पश्चिम क्षत्रपांचा इतिहास आणि कोरीव लेख, नागपूर, १९७४, पृ. १४१-४२.
- ३८) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. १४.
- ३९) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- ४०) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ११.
- ४१) कित्ता, पृ. ११.
- ४२) कित्ता, पृ. ११.
- ४३) कित्ता, पृ. १४.
- ४४) कित्ता, पृ. १५.
- ४५) डॉ. सांकलिया, दीक्षित, उपरोक्त, पृ. ८७-८९.
- ४६) कित्ता, पृ. ८९-९०.
- ४७) कित्ता, पृ. ९०.
- ४८) कित्ता, पृ. ९०.
- ४९) कित्ता, पृ. ९०-९१.
- ५०) कित्ता, पृ. ९१.
- ५१) कित्ता, पृ. ९२.
- ५२) कित्ता, पृ. ९२-९३.
- ५३) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. १२.
- ५४) जोशी महादेवशास्त्री, भारतीय संस्कृती कोश, खंडदुसरा, पृ. १.
- ५५) डॉ. सांकलिया, दीक्षित, उपरोक्त, पृ. ११५-१८.
- ५६) कित्ता, पृ. १५६.
- ५७) डॉ. जोशी नी.पु., भारतीय मूर्तीशास्त्र, नागपूर, १९७९, पृ. २७१.
- ५८) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ३-४.

- ५९) कित्ता, पृ. ४.
- ६०) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ. २९३.
- ६१) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ७ व प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- ६२) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ. १८२.
- ६३) कित्ता, पृ. १८३.
- ६४) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ३ व प्रत्यक्ष संग्रहालयातून माहिती घेतली.
- ६५) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ. ४६.
- ६६) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. २.
- ६७) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ. ४.
- ६८) कीर्तीमुख हे मंदिराच्या गाभाऱ्याच्या दरवाज्यावर, देवाच्या प्रभावळीत, उंबरठ्यावर अथवा शिखरावर एक विक्राळ सिंहमुख कोरलेले असते. त्याला कीर्तीमुख म्हणतात. प्राचीन संस्कृतीत सिंह हे सामर्थ्याचे प्रतीक मानलेले आहे. सिंहाची आकृती असलेली वस्तु सुरक्षित राहते या भावनेने या प्रतिकाचा वापर होत असे. (भारतीय संस्कृती कोय, पृ. ३५३)
- ६९) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ. ५०.
- ७०) कित्ता, पृ. ४८.
- ७१) कित्ता, पृ. ९२ व संग्रहालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- ७२) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. २ व प्रत्यक्ष संग्रहालयातून माहिती घेतली.
- ७३) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ. ७१.
- ७४) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ३ व प्रत्यक्ष संग्रहालयातून माहिती घेतली.
- ७५) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ. ७२.
- ७६) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- ७७) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ. ६४३६७.
- ७८) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. २ व प्रत्यक्ष संग्रहालयातून माहिती घेतली.
- ७९) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ. १९८.

- ८०) कित्ता, पृ. २०४.
- ८१) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ३.
- ८२) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ. १६६.
- ८३) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- ८४) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ. ३.
- ८५) कित्ता, पृ. ३.
- ८६) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ४.
- ८७) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ.३.
- ८८) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ३.
- ८९) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ.३.
- ९०) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ६ व संग्रहालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- ९१) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ. २१४.
- ९२) कित्ता, पृ. ४८-४९.
- ९३) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ६.
- ९४) जोशी महादेवशास्त्री, उपरोक्त, पृ. ५६.
- ९५) कित्ता, पृ. ५५.
- ९६) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ४.
- ९७) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ. ४१-४२.
- ९८) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- ९९) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ५.
- १००) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ. ३.
- १०१) पाठक शोभनाथ, सांस्कृतिक प्रतिककोश, पृ. २३४.
- १०२) जोशी महादेवशास्त्री, (संपा.) उपरोक्त, पृ. ३५३.
- १०३) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.

- १०४) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ७ व संग्रहालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- १०५) जोशी महादेवशास्त्री, उपरोक्त, पृ. १७२.
- १०६) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- १०७) डॉ. दंशपांडे सु.र., उपरोक्त, पृ. ५०.
- १०८) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ८.
- १०९) जोशी नी.पु., उपरोक्त, पृ.३.
- ११०) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ८ व संग्रहालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- १११) डॉ. देशपांडे सु.र., उपरोक्त, पृ. ५०.
- ११२) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ८ व संग्रहालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- ११३) जोशी महादेवशास्त्री, उपरोक्त, पृ. ५०.
- ११४) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. ८-९.
- ११५) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष घेतलेल्या माहितीवरून.
- ११६) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- ११७) जोशी महादेवशास्त्री, उपरोक्त, पृ. ६१८.
- ११८) कलातपस्वी आबालाल अब्दुलरहिमान भालदार (शेख) उर्फ आबालाल रहिमान हे कोल्हापूरातील प्रसिद्ध चित्रकार जे.जे. स्कूल ऑफ आर्ट, मुंबई या ठिकाणी शिक्षण घेतलेले कोल्हापूरातील पहिले विद्यार्थी. १८८८ मध्ये त्यांना एका चित्र संचासाठी व्हाईसरॉय यमेडल मिळाले. घरची परिस्थिती चांगली नसल्याने त्यांना कागद व रंग मिळत नव्हते. त्यामुळे ते छापखान्यामधील कापलेला कागद गोळा करून मिळेल ते रंग प्रसंगी खडू, कोळसा इ. वापर करत. शाहूंनी त्यांना राजाश्रय दिला व दरबारी चित्रकार म्हणून नेमले. आबालाल यांच्यातील कलागुणांचा इतरांना उपयोग व्हावा म्हणून महाराजांनी त्यांना 'अहिल्याबाई गर्ल्स स्कूलमध्ये चित्रकला शिक्षक म्हणून नेमले' (रंगसम्राट आबालाल रहिमान,पृ.१५-२०,आबालाल रहिमान यांच्या सहवासात,पृ. १२)
- ११९) भगत रा.तु., रंगसम्राट आबालाल रहिमान, पृ. १७.
- १२०) संग्रहालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.

- १२१) सडवेलकर बाबुराव, कोल्हापूरची चित्रपरंपरा, भिडे, देशपांडे, (संपा.) उपरोक्त, पृ. ३३५.
- १२२) भगत रा.तु., उपरोक्त, पृ. ६९.
- १२३) कलामहर्षी बाबुराव मेस्त्री उर्फ बाबुराव पेंटर हे कोल्हापूरमधील दुसरे प्रसिद्ध चित्रकार. कोणत्याही कला शाळेत कलाशिक्षणाचे धडे न घेता केवळ आत्मप्रेरणेने व स्वतःच्या कल्पकतेने त्याकाळी प्रचलित असलेल्या पाश्चात्य कला शैलीमध्ये प्रभुत्व संपादन करून स्वतःची चित्रशैली निर्माण केली म्हणून त्यांना कलामहर्षी या नावाने ओळखतात. (कलामहर्षी बाबुराव पेंटर शताब्दी समारंभ ग्रंथ, पृ.१)
- १२४) जाधव श्यामकांत, उपरोक्त, पृ. ४४.
- १२५) सडवेलकर बाबुराव, कलामहर्षी बाबुराव पेंटर शताब्दी समारंभ ग्रंथ, पृ.३.
- १२६) कोल्हापूरमधील एक ज्येष्ठ चित्रकार व महाराष्ट्रातील व्यक्तिचित्रे रेखाटणाऱ्या अगदी मोजक्या चित्रकारांमध्ये बाबा गजबर यांचा उल्लेख केला जातो. कोल्हापूरमधील 'टेक्निकल स्कूल' मध्ये कलाशिक्षक होते. (कोल्हापूर दर्शन, पृ. ३३९)
- १२७) संग्रहालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- १२८) बागल माधवराव, कोल्हापूरचे कलावंत, कोल्हापूर, पृ. ३४.
- १२९) गणपतराव वडणगेकर कोल्हापूरातील एक नावाजलेले चित्रकार होते. घरच्या गरीबीमुळे शिक्षण घेता आले नाही. बाबुराव पेंटरांच्या सहवासानं चित्रकलेमध्ये प्राविण्य संपादन केले. कुंभार समाजामध्ये जन्म झाला असल्यामुळे कोणत्याही गोष्टीला घाट देण्याचे कसब त्यांच्यामध्ये होते. दुसऱ्याची चित्रे पाहून चिंतन, ममन करून जलरंग पद्धतीचा सखोलतेने अभ्यास केला. (रंग चित्रकारांचे, पृ. ८४)
- १३०) चित्रकार उल्हास जोशी यांच्याकडून प्रत्यक्ष संग्रहालयातून माहिती घेतली.
- १३१) कित्ता.
- १३२) कित्ता.
- १३३) नव्या पिढीतील नवविचारवादी कलावंत म्हणून रा.शि. गोसावी ओळखले जातात. 'जे.जे. स्कूल आर्ट'मध्ये शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर कोल्हापूरमध्ये 'कलानिकेतन' ही शिक्षण संस्था स्थापन केली. जलरंग व तैलरंग ते सारख्याच सफाईने हाताळीत. निसर्गचित्र व व्यक्तिचित्रामध्ये त्यांची विशिष्ट अशी शैली होती. (कोल्हापूर दर्शन, पृ. ३४२)
- १३४) चित्रकार उल्हास जोशी, उपरोक्त.

- १३५) जाधव श्यामकांत, उपरोक्त, पृ. १२९.
- १३६) चित्रकार उल्हास जोशी, उपरोक्त.
- १३७) आबालाल रहिमान यांच्या चित्रकलेच्या प्रेरणेने कोल्हापूरात अनेक कलावंत निर्माण झाले. याच प्रेरणेतून दत्तोबा दळवी यांनी चित्रकलेत प्रवेश केला. शाहू महाराजांच्या प्रोत्साहनातून 'जे.जे. स्कूल ऑफ आर्ट' मध्ये शिक्षणास गेले. शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर कोल्हापूरमध्ये 'दळवीज आर्ट इन्स्टिट्यूट'ची स्थापना करून कला शिक्षणाची गंगा कोल्हापूरात सुरु केली. त्यांची व्यक्तिचित्र, विषयचित्र, निसर्गचित्र, पुस्तकांची मुखपृष्ठ आदिवर प्रभुत्व होत. (रंग चित्रकारांचे, पृ. ५६)
- १३८) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. २४.
- १३९) सय्यद अब्दुलगफार महमदगौस काझी यांची कोल्हापुरातील निसर्गचित्रकार म्हणून ओळख आहे. 'दळवीज आर्ट इन्स्टिट्यूट'मध्ये कला शिक्षण घेतले व पुढे 'जे.जे. स्कूल ऑफ आर्ट'मध्ये उच्च शिक्षण घेतले. अमेरिका, इंग्लंड, अरेबिया, जपान इ.दुतावासामध्ये त्यांच्या चित्रकलाकृती आहेत. हैद्राबाद मधील सालार जंग वस्तु-संग्रहालयात त्यांच्या चित्रांचे स्वतंत्र दालन आहे. (रंग चित्रकारांचे, पृ.११२-१३)
- १४०) संग्रहालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- १४१) कोल्हापुरातील नामवंत चित्रकार म्हणून बाबुराव सडवेलकर प्रसिद्ध आहे. त्यांचा भिंती चित्रांचा विशेष अभ्यास होता. वास्तववादाला फाटा देऊन 'अॅबस्ट्रॅक्ट' (केवलवादी चित्रे रंगवण्याची पद्धत बाबुरावानी आणली. महाराष्ट्र कलासंचालनालयाचे ते काही काळ संचालक होते. 'नॅशनल म्युझियम' दिल्ली. 'टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ फंडामेंटल रिसर्च', मुंबई, 'पंजाब नॅशनल म्युझियम' या ठिकाणी त्यांची चित्रे आहेत. (रंग चित्रकारांचे, पृ. १५०-५१)
- १४२) संग्रहालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- १४३) कलामहर्षि बाबुराव पेंटर यांचे चिरंजीव म्हणून जेवढी प्रसिद्धी मिळाली नाही तेवढी प्रसिद्धी त्यांना चित्रकला व शिल्पकलेने दिली. बाबुराव पेंटरांनी ज्याप्रमाणे स्वतःच्या प्रज्ञेने कलेच्या विविध क्षेत्रांचा शोध घेतला त्याप्रमाणे रविन्द्र मेस्त्री यांनी स्वतःच्या नवीन वाटा निर्माण केल्या. महाराणी ताराबाई व पन्हाळगडावरील बाजीप्रभूची शिल्पाकृती ही त्यांच्या शिल्पकलेची प्रसिद्ध उदाहरणे आहेत. (रंग चित्रकारांचे, पृ. १४५)
- १४४) संग्रहालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- १४५) बागल माधवराव, उपरोक्त, पृ. २१.

- १४६) बाबुराव सडवेलकर, कोल्हापूरची चित्रपरंपरा, उपरोक्त, पृ. २६१.
- १४७) जाधव श्यामकांत, उपरोक्त, पृ. १४८.
- १४८) कोल्हापूरच्या चित्रकला परंपरेत जलरंगाचे अनेक प्रवाशी आहेत. आबालाल ते गोसावी आणि पुढील पिढीतील सौ. सुधा मदन-उपळेकर यांचा उल्लेख होतो. 'जे.जे. स्कूल ऑफ आर्ट'मध्ये शिक्षण घेतल्यानंतर 'हळदणकर फाईन आर्ट इन्स्टिट्यूट'मध्ये अधिव्याख्याता म्हणून सेवा केली. निसर्गचित्र व व्यक्तिचित्रण असे त्यांचे दोन आवडीचे विषय होते. (रंग चित्रकारांचे, पृ. १५९-६१)
- १४९) संग्रहालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- १५०) कित्ता.
- १५१) चांगदेव शिगावकर एक वास्तववादी चित्रकार होते. निसर्गचित्र, व्यक्तिचित्र रचनाचित्र या बरोबरच उपयोजित कला विषयावर हजारो चित्रांची निर्मिती केली. जगण्यासाठी कलावंताना विविध कामे करावी लागतात. त्यामुळे मुंबई, मद्रास, बनारस, कलकत्ता, गुवाहाटी या ठिकाणी ते भटकत होते. १८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धावरील त्यांची चित्रमालिका फारच गाजली. 'गांधी जीवनदर्शन' हा कलाअविष्कार त्यांच्या कुंचल्यातून घडून आला. जलरंग व तैलरंग चित्रणात त्यांचे वर्चस्व होते. कोल्हापूरमधील प्रसिद्ध चित्रकारात त्यांची गणना होते. (रंग चित्रकारांचे, पृ. ९६)
- १५२) संग्रहालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- १५३) कित्ता.
- १५४) कित्ता.
- १५५) कित्ता.
- १५६) सावंतवाडी (पूर्वीच्या सावंतवाडी संस्थानची राजधानी) हे शहर लाकडी कलावस्तू बनविण्यासाठी प्रसिद्ध आहे. लहान करंड्या, डबे, पंखे, टोपल्या, लाकडाचे काम, गंजिफा, गुडगुडी इ. अनेक विविध वस्तू तयार करण्याचे उद्योगधंदे सावंतवाडीत आहेत. (सावंतवाडी संस्थानचा इतिहास, पृ. १८१.)
- १५७) जोशी लक्ष्मणशास्त्री, (संपा.) पृ. १९७-९८.
- १५८) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- १५९) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. २०-२१.
- १६०) कित्ता, पृ. १९.

- १६१) कित्ता, पृ. १९.
- १६२) कित्ता, पृ. १९.
- १६३) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. २०.
- १६४) चतुर्वेदी ज.च., कला के पद्य, खंड एक, पृ. ९.
- १६५) पवार ना.व., उपरोक्त, पृ. २०.
- १६६) संग्रहालय कार्यालयातून प्रत्यक्ष माहिती घेतली.
- १६७) दै. पुढारी, ७ फेब्रुवारी, १९५८.
- १६८) जोशी महादेवशास्त्री, (संपा.) पृ. ५२५.
- १६९) पाच अंगानी युक्त ते पंचांग तिथी, वार, नक्षत्र, योग व करण ही काळाची पाच अंगे आहेत. त्याची माहिती कोष्टकरूपाने या पुस्तकात दिलेली असते. त्याला पंचांग असे म्हणतात. सुर्यचंद्रादी ग्रहाच्या गतीमुळे काळाची ही पाच अंगे निर्माण होतात. निरनिराळै गृह आकाशात कोणत्या क्षणी कुठे असतील ते पंचांगावरून समजते. प्राचीन काळी विविध प्रकारचे यज्ञ केले जात ते व्यवस्थित पार पडावेत म्हणून वेळापत्रकाची आवश्यकता निर्माण झाली. कोणतेही कार्य विशिष्ट वेळी केले तर ते सफल हाते. अशी श्रद्धा असल्यामुळे सुक्ष्म कालमापन करणे आवश्यक ठरले. दिवस, नक्षत्रे व ऋतू यांचा संबंध भिन्न-भिन्न कृत्याशी जोडलेला आढळतो. त्यातूनच पुढे पंचांगाची कल्पना साकार झाली. (भारतीय संस्कृती कोश, पृ. २९७)
- १७०) जोशी महादेवशास्त्री, (संपा.), उपरोक्त, पृ. ३७.
